

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
POLITOLOGIJA – UPRAVLJANJE DRŽAVOM

MULTIKULTURALNO GRAĐANSTVO VILIJAMA KIMLIKE
-magistarski rad-

Kandidat

Mujkić Mustafa

Broj indeksa: 175/II-UPD

Mentor

prof. dr. Filandra Šaćir

Sarajevo, Maj 2023.

POLITOLOGIJA – UPRAVLJANJE DRŽAVOM

MULTIKULTURALNO GRAĐANSTVO VILIJAMA KIMLIKE

-magistarski rad-

Kandidat

Mujkić Mustafa

Broj indeksa: 175/II-UPD

Mentor

prof. dr. Filandra Šaćir

Sarajevo, Maj 2023.

Nemoćna ljepota mrzi razum, jer on od nje odviše očekuje; što ona nije kadra.

No, život Duha nije život koji se plaši pred smrću i čuva se uništenja, nego onaj koji podnosi smrt i u njoj se održava.

Duh postizava svoju istinu jedino ako samoga sebe nađe u apsolutnoj rastrganosti.

Hegel

SADRŽAJ

UVOD	5
1. Predgovor	5
2. Teorijsko-metodološki okvir rada	8
2.1. Problem istraživanja.....	9
2.2. Predmet istraživanja	9
2.3. Ciljevi istraživanja.....	11
2.4. Sistem hipoteza	11
BIOGRAFIJA	13
1. Pisati o živim ljudima ili Ko je to Vilijam Kimlika	13
2. Multikulturalizam i životinje	14
MULTIKULTURALIZAM U VREMENU I PROSTORU	16
1. Počnimo sa onim što „nije“	16
2. Definicija	18
3. Demografski i ideološki narativ	20
4. Multikulturalizam i multinacionalna država	24
5. Nekoliko važnih priloga multikulturalizmu	26
5.1. Kimlikine dvije krajnosti kulture	27
5.2. Glazerov Stari i Novi svijet.....	28
5.3. Njemačko-turski pristup.....	29
OD INDIVIDUALNIH DO KOLEKTIVNIH PRAVA I NAZAD	31
1. Tri grupno-specifična prava.....	32
1.1. Prava na samoupravu	32
1.2. Polietnička prava	34
1.3. Prava na specijalnu predstavljenost.....	37

2. Spona individualnog i kolektivnog u multikulturalnom.....	39
3. Interesi pojedinca ili samoočuvanje zajednice	42
LIBERALIZAM – TRADICIJA ILI DISKONTINUITET?.....	44
1. Liberalna odbrana manjinskih prava	44
2. Liberalizam protiv multikulturalizma.....	47
3. Podrška liberala i njen izostanak	49
NEKROLOG JEDNOJ SLOBODI	52
1. Kimlikina percepcija slobode i kulture.....	52
2. Tri razloga modernizacije	55
3. Dva preduvjeta „dobrog života“	57
4. Zaštita kultura	58
BITI MANJINA	61
1. Da li smo jednaki i zašto nismo?	61
2. Tri argumenta	63
2.1. Argument jednakosti	63
2.2. Uloga povijesnih sporazuma	64
2.3. Vrijednost kulturne raznolikosti.....	64
3. Glas manjine	65
3.1. Dva kriterija za predstavljenost.....	66
3.2. Biranje predstavnika neovisno o pripadnosti	66
4. Konzistentnost Kimlikinih stavova	67
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	70
LITERATURA.....	73

UVOD

1. Predgovor

Ljudska povijest, imajući svoj početak, a istovremeno ne prepostavljujući svoj kraj i ne nadajući mu se s razlogom, od njenog polaznog momentuma predstavlja neprekidni tok i *kontinuum* misli čiji temelji su nedosanjani ideali isuviše *suprotnog* čovjeku od onog što je njegova suština, a zapravo zauvijek lažni *cilj* kojem teži, koji nadasve u jednom epilogu *finalizma* uopće ne želi i s prezironom ga odbacuje. Ne, nije prepostavka o *indeterminiranosti* i vjera u nju polazna osnova za ovakav unutrašnji bunt i *okršaj* sa samim sobom na razini našeg *Ja*, vjerovatno kako to obično biva kod manjine – koja se procentualno mjeri u decimalama koje polaze nakon zareza ispred kojeg je nula – možda i jeste, ali kod najvećeg broja *ostalih*, odnosno onih *osrednjih* ali neizostavnih, radi se o esencijalnoj nemoći ka takvoj dijalektičkoj konturi koja dovodi do *prevazilaženja*. Stoga prije nego napišemo i jednu jedinu riječ o još jednoj u nizu od klišeiziranih složenica, koja zaista jeste *takav* ideal, priznajmo da je ona poput svih drugih sebi sličnih ili bliskih, osuđena na propast, *umrla* prije svog rođenja u eri nepogodnoj za njeno egzistiranje.

Želimo slobodu, ali ne želimo biti slobodni. Želimo naša prava, a sa strahom ih ostavljamo po strani dok nas *tlače* kada ih dobijemo. Želimo mir, ali s uzbuđenjem *gledamo* na rat. Želimo jednakе uslove, dok sa zadovoljstvom koristimo ekskluzivne povlastice. Želimo multikulturalnost, a uvijek se orijentiramo prema *svom i svojima*. I tako u nedogled, lista kontradiktornosti u čovjekovim deklarativnim preferencijama nema kraja, a suprotnost tome je ono što vlada duboko u njemu.

Pred nama je period od ko zna koliko novih, neophodnih stoljeća, koja bi nas mogla dovesti u poziciju da je ono što zaista želimo, zapravo ono što *naglas* tražimo i za šta se borimo. To bi bio primjer evolucije *par excellence*, jer ako čovjek 21. stoljeća nije *spreman* na svojevrsnu unutrašnju revoluciju, teško je pomisliti da će njegov nasljednik u narednom stoljeću razviti revolucionarni potencijal tog tipa svrhovitosti.

Od svih mjesta koja slijede, iskoristimo *uvod* kao ono najpogodnije za stvarno *mišljenje* o ovom i sličnim socijalnim fenomenima. Mnogi će ovakvo razmatranje doživjeti kao prijevremenu sabotažu svega napisanog u nastavku, ali neodoljivost korištenja upravo ove prilike je isuviše jaka i važna. Obzirom da ćemo slijediti liniju pozitivizma dokazujući u

ovom slučaju *nedokazivo*, naklonimo se metafizici bar na kratko. Multikulturalnost je u isto vrijeme i utopijsko, i utopističko priželjkivanje pomirenja *razlika* za koje većina pripadnika ljudskog roda ima patološku nit ograničenosti, odnosno granicu do koje može/smije otici. Prva pomisao bi bila da je suštinska greška već uopće svaki pokušaj njihovog pomirenja, ali ponovo pozovimo historiju, recentnu prošlost i neuhvatljivu sadašnjost u pomoć. Jasno je da te *razlike* nikad nisu željele živjeti jedne s drugima, čak ni jedne pored drugih, nužno ne smatrajući multikulturalizam negativnom *pojavom*, ali bodreći njegovu prisutnost negdje drugo, a ne u „sopstvenom dvorištu“. Ne postoji riječ u kojoj je prefiks *multi* pogrešnije shvaćen kao različitost, a ne kao *sličnost* i *bliskost*.

Niko ne bi mogao demantovati utjecaj koji su kulture izvršile jedna na drugu, njihova međusobna dopunjivanja, povezanost i nemogućnost postojanja jednih bez drugih, pogotovo ako bismo se vratili definiciji *postojanja* kao isključivoj *postojanosti u očima drugih*, a opet se više od svega uvijek težilo ka svojevrsnom *dokaznom* postupku koji bi kao zaključak dodijelio atribuciju autentičnosti nekoj od njih. Požuda za supremacijom rezervisanost je kakvu pripadnici takvih *kultura* imaju prema *neistomišljenicima*. Tu je mjesto posrtaja i sigurni kraj svakom očekivanju koje većinski podupire plan ka kolektivnom osjećaju integriranosti. Eto porijekla prvoj, velikoj prepreci s kojom se multikulturalizam suočava. Privid koji individualni utisak čovjekove *ostvarenosti* u jednom društvu ostavlja, kao da je vječno osujetio bilo koji od pristupa ka kolektivističkom dojmu stvarne *jednakosti*.

Sve bi bilo lakše da se rađamo sa kulturnošću u nama i da ona nije – čak ne ni naučeni – priučeni model našeg *habitus-a*, prečesto nametnut, nerijetko samonametnut. Utočišta koja kultura pruža trenutna su, lažno idealizirana, neukusno hermetična i nalaze se na krhkem a još tanjem ledu. Ipak, dovoljno *sudbinski umirujuća* kao odgovor na pitanja za koja prosječna individua nema vremena.

Glavna odlika vremena u kojem živimo, kao i svakog drugog do danas jeste jedna *rigidna* doza apokaliptičnosti. U tom slučaju generacijska dekadencija gubi na smislu i provjerljivosti, jer sunovrat, kataklizma *moral-a* i destruirani sistem vrijednosti ne stoje nikad lošije spram utvrđenih *principa*, a zaista njihov intenzitet je podjednak hiljadama godina, uz različite kontekste. Zar za avanturu poput multikulturalizma, uistinu ima mjesta u ovakvoj *konkurenciji*? Kratak odgovor je: nema. Prošireni bi bio: ima, onoliko koliko ga mi napravimo u nadi da ne postane pravilom, nego *stilom* življenja. On nikad ne smije biti

defetistički usklik kojim se označava moralna pobjeda, a koja u pragmatičnom svijetu prilika i konstantnog traganja za *koristi* konačno ne igra nikakvu ulogu i *sui generis* je jedno veliko ništa. Naprotiv, u postidealističkom vremenu potrebno ga je iz idealja koji služi kao epitet, transformirati u nešto mnogo *opipljivije*, materijalnije i upotrebljivije. Savremeni čovjek može ga prihvati samo ako njegove benefite osjeti na svojoj koži.

U potrazi smo za *takvim* multikulturalizmom. Ne za nadom i *snom*, nego za ciljem i ostvarenjem. Živjeti s *drugim* i *drugacijim* nije sposobnost, to je odgovornost, a u krajnjoj granici i dužnost koju prihvatamo opredjeljujući se za život u *društvu*. Znati egzistirati na taj način značilo bi znati koristiti ono najbolje i najgore od svega šta pojedina kulturološka krajnost nudi. Najbolje za kontinuirani napredak i *izgradnju*. Najgore kao primjer loše prakse, uputu i opomenu za nove generacije, gdje nas negativni trendovi društvene devijantnosti mogu odvesti.

U želji i nadi za *ovozemaljskim*, kao najpoželjnijem i najpogodnijem čovjeku, potrebno je čvrsto zadržati stav promoviranja i branjenja stvarnih vrijednosti koje čovjeka čine čovjekom, a ne izričito naprednjom verzijom njegovog animalnog pretka.

Zato odbrana multikulturalizma.

Zato razlozi za multikulturalizam.

Zato multikulturalizam...

2. Teorijsko-metodološki okvir rada

Ako bismo osnovna pojmovna promišljanja i *brige* koje je *pračovjek* imao promatrali kroz različite oblike i formu njihovog razjašnjenja, utjelovljenja i ostvarenja – a sada govorimo o elementarnim društvenim potrebama i uslovima organizacije svakodnevnog života – isuviše hegelijanski bi zvučala konstatacija da je *otkriće* države došlo kao predugo čekano *čudo* u kojem će sva bića pronaći svoju slobodu, a i vratiti davno izgubljene uloge. Vrlo lako bismo ušli u argumentovanu raspravu o tome koliko je dobrog, a koliko suprotnog dobrom, država kao društvena i teritorijalna organizacijska jedinica donijela čovjeku. Bez namjere ulaska u evolucijska pitanja, (ne)smotrenost njenog nastanka i uslove pod kojima su se prve države formirale (a i u uslove pod kojima se formiraju današnje države), kao prilog nimalo *bezbolnom* načinu utemeljenja, postanka, konsolidacije i transformacije države, ostavimo zapisanim i to da se radi o eri punoj žrtava, krvi, ispraznih obećanja, uzaludnih ratova, uništenih djetinjaštava, života i ekosistema te ako bismo željeli nastaviti tim redom, spisak negativnih pojedinosti bi bio beskonačan.

Ne imajući ikakve anti-državne i anarhijske tendencije, potrebno je uvijek iznova demistificirati anomaljske fakticitete države, objasniti ih i objelodaniti, a zatim otkloniti kako bi ona sistemski mogla pružiti svima više i *jednako*, odnosno kako bi došlo do ispunjenja njene suštinske misije. I to je tako mnogo *pojedinaca*, još od *antike* i polisa, pa sve do današnje nacija-države pokušalo sprovesti u *djelo* tragajući za „najboljom“ državom, a nerijetko i za najboljim tipom njenog građanina.

U dobu u kojem živimo svakodnevna pojava, više nego ikad prije i sistematicnije, statistički provjerljivo jeste jedna nezapamćena seoba pojedinaca, grupacija, naroda. Na nivou gradova, država, kontinenata. Ljudi tragaju ne nužno za *boljim* životom, iako smatrajući to ključnim elementom, često tragaju i za drugim vrijednostima kao što je unutarnji mir, bolji društveni, politički ili identitetski status, a raznovrsnost razloga ide čak do traganja za boljom klimom, dok nas prethodno navedeni razlozi ponovo vraćaju na početak „boljeg života“. Možda bismo sve migracije ljudi u ljudskoj povijesti mogli posmatrati kao jednu veliku seobu koja nema svoj kraj, kako na kolektivnom, tako posebno na individualnom nivou. Razlog zbog kojeg je ovo važno jeste što promjenom našeg okruženja, zavičaja, domovine, nužno kao prvu prepreku integraciji u novu okolinu i društvo imamo sopstveni nivo spremnosti na jedan dijalektički proces između onog što je *naše* i svega

ostalog što pripada *njima*, našim novim *sugrađanima*. Druga nužnost ide u pravcu spremnosti na prihvatanje pozicije u kojoj se kao novoprdošla manjina nalazimo, odnosno prihvatanju *majorizacije* koja ovisno od države do države može biti ultimativno pozitivna, a tako i negativna. Pozitivna na način da *ona* ipak ima *sluha* za sve pripadnike i kategorije svog društva te im osigurava njihova prava i potrebe, a negativna da isključivo zahtijeva prihvatanje postojećih normi po kojima to društvo i država ustaljeno funkcioniraju. Tu na scenu stupa multikulturalizam.

U svom djelu *Multikulturalno građanstvo*, Vilijam Kimlika (Willim Kymlicka) problematizira ove i druge iznimno važne teme koje se tiču multikulturalizma, građanstva, manjina, ali i identiteta, slobode, individualnih i kolektivnih prava, kao i *socijetalne* kulture i preispitivanja liberalne tradicije u tom kontekstu. Komparacijom i promišljanjima, teorijski i kroz praktične primjere, ovaj pregledni rad će kritički predstaviti osnovne ideje Kimlike u njegovom djelu, uporediti ih s nekim drugim idejama, konceptima i stavovima ranijih i aktuelnih mislioca, kao i – koliko je to moguće – ocijeniti njihovu konzistentnost i opstojnost.

2.1. Problem istraživanja

Uzimajući u obzir okolnosti i vremenski okvir pojave pojma „multikulturalizam“ u takvom obliku, ovaj rad kao problemom istraživanja nije tretirao problematiku perioda prije njegovog egzistiranja iako su mnogi oblici življjenja i narativi zapravo bili upravo to ili potpunosti suprotno onom što multikulturalizam danas označava, pa smo na osnovu njih mogli lako komparirati prethodna i aktuelna društvena stanja, nego je svoje istraživanje usmjerio u pogledu današnjice i budućnosti. Stoga, problemsko pitanje je sljedeće: „Da li multikulturalizam može biti više od vrijednosti koju njegujemo, odnosno više od (ne)primijenjenog pravila, a zaista humanističkog odziva vrijednostima koje bi se u liberalnom društvu morale podrazumijevati? Naravno, u okvirima ideja Vilijama Kimlike u poređenju sa drugim sličnim ili suprotstavljenim idejama.

2.2. Predmet istraživanja

U istraživanju i proučavanju društvenih fenomena kao što je multikulturalizam, biheviorizam dolazi do značajnijeg izražaja. Način na koji ljudi – u ovom slučaju i *jedni*, i *drugi*, ili bilo *koji* – reaguju i djeluju spram razlika i sličnosti u njihovim identitetskim nukleusima, koraci i potezi koje poduzimaju te ponovo način na koji sve to na njih uzročno-

posljedično djeluje, vrijedni su parametri naučno-istraživačke pažnje. Stoga, predmet istraživanja nisu isključivo teorijske osnove i epifenomenološki *impulsi* kakve multikulturalizam odašilje, nego i implikacije koje – poput sistema poluga, gdje se pomjeranjem jedne poluge pomjeraju i sve ostale – neizostavno restrukturaju društva, čine ih *otvorenim* ili *zatvorenim*, *zdravim* ili *tuberkuloznim*, njihove članove indoktriniram, ideologiziranim ili emancipovanim, kozmopolitskim, a nezamislivo bi bilo problematizirati bilo šta bez provjere i potrage za *idealnim*.

2.2.1. Kategorijalno pojmovni sistem

Kako u društvenim naukama skoro ništa ne počiva na jednoznačnosti, kao ni ultimativno ispravnom i aksiomskom definiranju, brojni su pojmovi kao dio ovog rada, instrumentalizirani i upotrebljeni na različite načine. Njihovo korištenje – u našem slučaju – nema za cilj utemeljenje istraživanja i teoretiziranja (iako do toga dolazi neovisno o ličnom htjenju), već više ima ulogu pojednostavljenja pojava i procesa tendenciozno učinjenih kompleksnim i teško shvatljivim za šиру javnost i njenu naobrazbu. Razmotrimo neke od elementarnih:

- Multikulturalizam. „*Priznavanje činjenice kulturnoga (etničkog) pluralizma i prava različitih društvenih grupa (u prvom redu novih imigranata) na zadržavanju svoje specifičnosti*“ (Mesić, 2006: 67)
- Identitet. „*Identitet označava doživljaj vlastitog »ja«. Predstavlja pojam koji pojedinac ima o samome sebi i kontinuiranom postojanju vlastite ličnosti, čije se bitne karakteristike ne mijenjaju s obzirom na vrijeme, mjesto ili situaciju u kojoj se nalazi.*“ (Petz, 2005).
- Kultura. U Enciklopediji Leksikografskog zavoda (3, 1967: 693): „*kultura je ukupnost materijalnih i duhovnih vrijednosti koje je stvorio čovjek u svojoj društveno-historijskoj praksi u svrhu svladavanja prirodnih sila, razvoja proizvodnje i rješavanja društvenih zadaća.*“ (Milanja, 2012: 13)
- Sloboda. „*Sloboda je suprotnost nužnosti.*“ (Arendt, 2010: 80)
- Individualna i kolektivna prava. „*Koncept individualnih ljudskih prava počiva na ideji prosvjetiteljstva o „prirodnim i neotuđivim pravima čovjeka“.* Da bi građani mogli biti međusobno jednaki eminentno politički subjekti u javnoj političkoj sferi društva, moraju se oslobođiti svake zasebne partikularne vezanosti, tipične za

tradicionalno prepolitičko društvo. Svaka grupna afilijacija smatrana je reliktom prošlosti i smetnjom za emancipaciju pojedinca kao slobodne ličnosti.“ (Nadaždin Defterdarević, 2011: 50)

2.3. Ciljevi istraživanja

Pored naučnog i društvenog cilja, neophodno je naglasiti važnost kritičkog promišljanja prošlih i modernih naučnih trendova i ideja. Dodatna obrazloženja i pregled, odnosno uvid u literaturu, naročito iz različitih perspektiva, pospešuju tempo razvoja svake nauke te njene domete čini dalekosežnijim. Stoga, ovaj rad zauzima stanovišta erudicije i za svoj cilj – uključujući ostale – prihvata zadatka unošenja *svjetla* u *mračna*, nedovoljno razjašnjena i neprovjerena *prostranstva* društvenih nauka, koja nerijetko imaju skriveni motiv i razlog za ostajanje u polu-illegalni jasnosti, a prioritetno u ovom slučaju reflektujući svoje dosege u sferi multikulturalizma. Pragmatički karakter ciljeva ovog istraživanja zasigurno pronalazi opravdanje ako se u obzir uzme trenutno stanje društva na globalnom nivou.

2.3.1. Naučni cilj

U formi preglednog rada, ovaj rad kao svoj naučni cilj ima komparativni prikaz i analizu Kimlikinog „Multikulturalnog građanstva“, a istovremeno i pružanje uvida u širi teorijski kontekst multikulturalizma. Naučnom eksplanacijom i prateći dosadašnja naučna dostignuća u ovoj sferi, težit ćemo ka ostvarenju spoznajnog nivoa kojim ćemo doprinijeti akademskom diskursu i zajednici.

2.3.2. Društveni cilj

Živeći u specifičnom podneblju gdje je multikulturalizam u svakodnevnom govoru postao do te mjere klišeiziran da je skoro izgubio svoje pravo značenje, ovaj rad svoj društveni cilj može ostvariti kao orijentir u kojem bi svako koga zanimaju pitanja o identitetu, kulturi i multikulturalizmu mogao u njemu pronaći solidnu polaznu osnovu za svoja opsežnija istraživanja, kako na naučnom, tako i na slobodnom kursu.

2.4. Sistem hipoteza

U cilju finaliziranja teorijsko-metodološkog okvira rada, određujemo generalnu i posebno-pojedinačne hipoteze.

2.4.1. Generalna hipoteza

Generalna hipoteza: Multikulturalizam doprinosi društvenom skladu u heterogenim, multinacionalnim i multietničkim društvima.

2.4.2. Posebne-pojedinačne hipoteze

Posebna-pojedinačna hipoteza 1: Multikulturalizam sistemom svojih vrijednosti doprinosi većoj ravnopravnosti i jednakopravnom sistemu svih članova društva.

Posebna-pojedinačna hipoteza 2: Multikulturalizam služi zaštiti i individualnih i kolektivnih prava, kao i inkluzivnosti u procesima odlučivanja.

BIOGRAFIJA

1. Pisati o živim ljudima ili Ko je to Vilijam Kimlika

Više od svega, zvanični početak ovog rada nadvladava želja za uvodnim citatom *jednog uistinu velikog duha*, kojem se duguje mnogo. I vjerovatno prije od svih ostalih, njemu pripada ta čast. „Neki se rađaju posthumno.“ (Nietzsche, 1999: 1) *Maestro* predgovora, pesimistično u uvodu svoje knjige govori o nivou neshvaćenosti atipične individue u okvirima njenog bitisanja u vremenu i prostoru sa svojim savremenicima. Zaista, zar bi bilo ko, ko misli o svojim idejama kao o genijalnim manifestacijama sopstvenog uma, mogao očekivati da ga se shvati prije nego što nekoliko novih generacija dođe poslije njegovog života.

O takvim ljudima se piše kada ih više ne bude i kada nam samo preostane nostalgični žal što ne možemo reći: „Da, živjeli smo u njihovom vremenu.“ No, kakva je to druga vrsta ljudi, stvaraoca druge naravi, onih koji su živi a pišemo o njima? Nije samo ingeniozni čovjek neshvaćen od strane svoje okoline, već često i onaj koji govori što ona ne želi ili neće da čuje. Ili se, nažalost, pretvara da ne čuje, a vispreno radi suprotno, odnosno *po svom*. Pa onda se čini da on priča nekim sasvim nerazumljivim jezikom, iako je *ono* što govori sasvim jednostavno, previše ljudsko, isuviše *podrazumljivo*.

Onda svako pisanje o toj osobi ili njenom djelu ostavlja utisak direktnе konfrontacije s njenim idejama, prioritetno iz razloga što nije prošlo dovoljno vremena da napisane konstrukcije dobiju na svom impaktnom potencijalu, nego smo ih brzo „shvatili“, a još brže problematizirali u različitim kontekstima te do te mjere dekonstruisali, da od njih često ne ostane ništa. Na taj način djelo najlakše padne u zaborav.

S pravom možemo reći da u red takvih autora spada i Vilijam Kimlika. Daleko od toga da je njegovo djelo ili sam on pao u zaborav, ali multikulturalizam danas je tema o kojoj mnogi nerado pišu, a većina ima različite *nagone* kada im se on spomene. Krajem prošlog i početkom ovog – 21. stoljeća – čovječanstvo je do te mjere konzumiralo tu riječ i njeno značenje, da je ona postala istrošenom i na granici je da postane neupotrebljivom. A upravo iz prethodno spomenutih razloga, ali i brojnih drugih interesnih agendi koje se sprovode na globalnom nivou. Neizostavno je uvijek pri fenomenskom meritumu bilo čega *društvenog*, u obzir uvijek uzeti tri nivoa: lokalni, regionalni i globalni.

2. Multikulturalizam i životinje

U svim biografijama koje su dostupne, ne saznajemo mnogo o njemu, daleko više o njegovim djelima i onom što je fokus njegovog rada.

Vilijam Kimlika je kanadski politički filozof koji najveći dio svog životnog vijeka i proveo u Kanadi, zemlji svog rođenja i odrastanja. Mnogim ljudima van akademske zajednice zvuči *dosadno* provesti godine i godine studiranja, istraživanja i ulaganja naučnih npora, a sve to da bi se ostalo na istom fakultetu gdje smo i započeli akademsku karijeru, ali za jednog naučnika to je velika počast, kompliment i znak prepoznavanja njegovog rada i truda. Nakon diplomiranja na Univerzitetu Kvins (Queens University) u Kingstonu (Ontario, Kanada), doktorira na Oksfordu (Oxford University), pod mentorstvom još jednog kanadskog političkog filozofa, Kohena (G. A. Cohen). To i mnogo toga više rezultiralo je današnjim angažmanom šefa katedre političke filozofije na Kvinsu.

Ono što je na prvi pogled izrazito zanimljivo jeste što u prvom paragrafu bilo kojeg teksta, u pisanom ili digitalnom obliku o Kimliku, skoro pa uvijek – a to i sam izričito naglašava – stoji da je prepoznat po radu ili da je sfera njegovog interesovanja u dva polja: multikulturalizam i etika ili prava životinja. Uopće ne ulazeći u suštinu i samo površno, metaforički promišljajući o te dvije, naizgled, dijametralno suprotne cjeline, u pomalo ironičnom tonu mnogi bi pomislili da je profesor do te mjere izgubio volju i želju za objašnjenjem očiglednog široj publici, da se okrenuo zastupanju životinja. Istini za volju, brojevi govore drugačije.

A brojevi, prema Kimlikinoj zvaničnoj web prezentaciji i njegovoj biografiji kažu sljedeće: „Objavio je osam knjiga i preko 200 članaka, koji su prevedeni na 34 jezika, i dobio je nekoliko nagrada, uključujući počasne doktorate Univerziteta u Kopenhagenu 2013. i KU Leuven 2014., te zlatnu medalju društvenih i humanističkih nauka 2019. godine od Istraživačkog vijeća Kanade i medalju Pierre Chauveau od Kraljevskog društva Kanade 2021. godine.“ (Willkymlicka, 2023)

Brojna su druga priznanja i angažmani koja je dobio tokom svoje duge karijere u različitim institucijama i organizacijama, a u proteklim godinama sve intenzivnije radi zajedno sa svojom suprugom na novim naučnim

U online izdanju Kanadske Enciklopedije J. Braund ostavlja i komentar za njegovo temeljno djelo: „Kimlikini rani spisi postavili su pozornicu za njegov veliki opus, Multikulturalno građanstvo: liberalna teorija manjinskih prava. Tamo razvija liberalni model za razumijevanje grupnih prava, što dovodi do konkretnih političkih preporuka za saveznu vladu. Njegov fokus je na etno-kulturnim grupama kao što su nacionalne manjine, koje razlikuje od imigrantskih grupa koje su „dobrovoljno ušle u zemlju“ i od kojih se očekuje da „učestvuju u javnim institucijama dominantne kulture“. Glavni cilj multikulturalnog građanstva je da pokaže da su grupno diferencirana prava (prava koja se primjenjuju samo na određene grupe) i validno proširenje osnovnih liberalnih vrijednosti i neophodna u određenim situacijama.“ (J. Braund, 2015)

Zbog ograničenosti formom ovog rada, za kraj biografije navedimo objavljene knjige hronološkim slijedom, a bogata arhiva publikacija, intervjuja i drugih materijala vrijednih pažnje dostupna je na ranije navedenoj zvaničnoj web-stranici:

- Liberalizam, zajednica i kultura (1989);
- Savremena politička filozofija: Uvod (1990);
- Multikulturalno građanstvo: liberalna teorija manjinskih prava (1995);
- Države, nacije i kulture: predavanja Spinoza (1997);
- Pronalaženje našeg puta: Promišljanje etnokulturnih odnosa u Kanadi (1998);
- Politika na narodnom jeziku: nacionalizam, multikulturalizam i građanstvo (2001);
- Multikulturalne odiseje: kretanje kroz novu međunarodnu politiku različitosti (2007);
- Zoopolis: politička teorija prava životinja (2011).

Prepustimo se djelu, teoriji i praksi.

MULTIKULTURALIZAM U VREMENU I PROSTORU

Uzmemو li ljudsko postojanje u širi kontekst postojanja planete Zemlje, još uvijek sasvim kratku epizodu egzistiranja ljudski rod broji kao godine svog bivstvovanja. Naročito ako se u obzir uzme evolutivni put do onog što danas racionalni čovjek predstavlja i za šta se smatra. Samim tim, razvoj i napredak svega u njegovoј okolini življenja relativno je *mlado* i na solidnom početku.

Ne tako davno, svega nekoliko hiljada godina unatrag, moglo se govoriti o samo jednoj, zajedničkoj kulturi. Neki autori će i danas to tvrditi, da su sve kulture dio samo jedne velike kulture koja se prožima vjekovima i ima svoje specifične manifestacije u obliku shvaćanja, njegovanja, prakticiranja i prilagođavanja. Tu tezu ne možemo smatrati pogrešnom. Ipak, da bismo *govorili* o onom što je tema ovog rada, morat ćemo prihvatišti širu diferencijaciju u svrhu jasnijeg procesa razgradnje važnih identitetskih simbola i obilježja svakog od nas.

Živimo u vremenu trocifrenog broja država, još većeg broja jezika i etničkih skupina. Kao nikad prije u ljudskoj povijesti, možemo s pravom primijetiti da je toliko različitosti svuda oko nas. Ljudi žive *na svoj način* i *slobodno* u mjeri u kojoj to prije ni približno nije bilo moguće. I ne, to nije tek površni optimizam, jasno je koliko smo daleko od savršeno-univerzalnog modela življenja, ali neophodno se zapitati da li on uopće postoji.

Razvoj kultura značio je razvoj čovjeka. Nije ga često pratio i nerijetko je ostajao kao teški teret njegovoј modernizaciji, naročito u ograničavajućim okvirima *tradicionalnog*, ali istini za volju pratio ga je u stopu. Nešto kasnije, ne poštujući hijerarhiju imenovanja i opisivanja pojmoveva, u ovom radu ćemo se vratiti na kulturu i kulturološke enigme, u ovom poglavljju krenimo od našeg glavnog interesnog predmeta.

1. Počnimo sa onim što „nije“

Dobar je način i metod uvodnog opisivanja kada prioritetno objasnimo šta neki pojам *nije*, odnosno šta je njegova suprotnost, pa onda argumentovano dođemo do onog što on *jeste*, odnosno svega što uzima pod *kišobran* svog značenja.

Iako i sam autor knjige *Multikulturalno građanstvo* u uvodnom poglavlju tvrdi da nije lako posegnuti za jednostavnostima: „Nema jednostavnih odgovora ili čarobnih formula koje bi razriješile sva ta pitanja.“, pokušajmo biti što jednostavniji i precizniji. (Kymlicka, 2003: 6) Na kraju krajeva, cilj nam je dati bolji uvid, a ne komplikirati već dovoljno *komplikovano* u društvenoj naobrazbi, koje bi trebalo služiti elementarnom znanju u cilju napretka svih društvenih fundamenata.

Važno je odbaciti i ograditi se od tendenciozno postavljenih zamki i *etiketa* koje dolaze kroz nerazumijevanje pojmove. Pogotovo u sredinama u kojima postoje „savršeno“ opravdani razlozi za to. Često se u javnom diskursu stvara takva percepcija da ako govorimo o multikulturalizmu, polazna osnova su nam *neke manjine*, manjinski narodi ili narodi koji čine samo dio jednog ukupnog totaliteta države koja je „*multi...*“. Finalistički, sve je manjina i ništa nije manjina, svi smo dio nečega većeg, ali i nečega *manjeg*, preciznije mikro i makro svijet ne funkcioniраju na takvim osnovama. *Krugovi* čiji smo dio su nekad i prazni, a nekad imaju samo nas u svom prostoru. No, to nije razlog da u pogledu multikulturalizma takve *pojave* smatramo za marginalno i umanjujuće, upravo suprotno, u ovom slučaju to je *esencijalno*.

Stoga, kažimo šta multikulturalizam nije: „Da bi ostvarile taj ideal homogene države, vlade su tijekom cijele povijesti vodile niz različitih politika koje se tiču kulturnih manjina. Neke su manjine fizički eliminirane, bilo masovnim izgonom (ono što sada zovemo „etničkim čišćenjem“), bilo genocidom. Druge manjine su prisilno asimilirane, prisiljene da usvoje jezik, religiju i običaje većine. U drugim se, pak, slučajevima prema manjinama postupalo kao prema stalno nastanjenim strancima, izlagalo ih se fizičkoj segregaciji i ekonomskoj diskriminaciji, te su im uskraćivana politička prava.“ (Kymlicka, 2003: 6)

Izvedimo iz Kimlikinog zapažanja nekoliko zaključaka. Dakle, ne samo da to nije multikulturalizam, nego je zločin protiv čovječnosti i genocid progoniti, premještati, izmještati, eliminirati, maltretirati i činiti bilo šta suprotno ljudskoj volji prema bilo kojem čovjeku, a sve to na osnovu njegove kulturološke identifikacije, nevažno da li se radilo o njegovom jeziku, etničkoj ili nacionalnoj pripadnosti, religiji, rasnoj ili *klasnoj* pripadnosti, različitim *orientacijama* koje čovjek može da ima ili bilo kojoj identitetskoj *oznaci*.

Nadalje, otvoreno ili prikriveno asimiliranje i prisiljavanje na učenje drugog, *tuđeg* jezika, primoravanje na pristanak i prihvatanje neke religije ili tradicija *drugih*, u suštosti je

suprotnosti sa multikulturalizmom. Naravno, ne samo s njim, s brojnim drugim načelima zdravorazumskog funkcionisanja društva i živih bića.

Diskriminacija je nešto, čini se, od čega danas ne možemo pobjeći. Susrećemo je na svakom koraku, snažno se borimo protiv nje i pružamo joj otpor. Diskriminirati bilo koga na bilo kojoj osnovi nema vezu sa multikulturalizmom. Društvena, ekonomski, politička i druga životna prava su prava koja multikulturalizam snažno brani i pronalazi načine eliminiranja diskriminacija koje na njima počivaju.

2. Definicija

Predimo na riječ teorije. Vrijeme je da kompariramo nekoliko drugačijih, a opet konačno sličnih definicija multikulturalizma.

Krenimo sa autorovim doživljajem multikulturalizma u njegovom djelu, profesor Will kaže: „Ja kulturu (i „multikulturalno“) upotrebljavam u različitom smislu. Usredotočit ću se na onu vrstu „multikulturalizma“ koji proizlazi iz nacionalnih i etničkih razlika. Kao što sam prije rekao, naziv „kultura“ upotrebljavam kao sinonim za „naciju“ ili „narod“, to jest kao međugeneracijsku zajednicu, manje ili više institucionalno dovršenu, koja zauzima dani teritorij ili postojbinu, i koja dijeli neki poseban jezik i povijest. A neka je država multikulturalna ako njeni članovi ili pripadaju različitim nacijama (multinacionalna država), ili su se iselili iz različitih država (polietnička država), te ako je ta činjenica važan vid osobnog identiteta i političkog života. To je jednostavno moja uvjetna definicija „kulture“ i „multikulturalnoga“, iako mislim da se podudara s uobičajenom upotrebom tih termina. Ja ne uključujem one vrste skupina definiranih životnim stilom, društvenih pokreta i dobrovoljnih udruženja koje drugi uključuju u okvir multikulturalizma. To nije zato što mislim da pitanja koja pokreću te skupine i pokreti nisu važna. Naprotiv, uzimam kao činjenicu da je uvažavanje etničkih i nacionalnih razlika samo dio jedne šire borbe za ostvarivanje tolerantnije i sveobuhvatnije demokracije.“ (Kymlicka, 2003: 30)

Iz prethodnih konstatacija i definicije kakvu Kymlicka koristi, primjećujemo nekoliko važnih elemenata, odnosno temelja multikulturalizmu, a zapravo i glavnih poveznica multikulturalizmu kakav on tumači. To su kultura, država, nacija, etnicitet. Naravno, autor nije isključiv ni prema drugom – kako kaže – konstituirajućim elementima koji doprinose atribuciji jednog društva kao *multikulturalnog*, ali kroz cijelu knjigu je jasno čemu daje

prednost i šta u kontinuitetu akcentira. Da bismo izbjegli zabunu, ponovimo, ne zato što smatra da je to važnije, nego da razrješenjem tih pitanja olakšavamo uzročno-posljedično i rješenje svakog drugog, manje, jednako ili više važnog životnog pitanja u multinacionalnim zajednicama.

Ovim tragom, važno je prvoj pridodati i drugu definiciju koju Kimlika koristi za potrebe uvodnih razmatranja o definiciji multikulturalizma, a to je ona koju daje Burnet – u malo ograničenijim okvirima, ali dovoljno dobro – koji kaže: „da je „multikulturalizam“ politika podržavanja polietničnosti unutar nacionalnih institucija engleske i francuske kulture.“ (Kymlicka, 2003: 29)

Sasvim se jasnim uviđa, a poslije ćemo to još jasnije vidjeti važnost koju „etničko“ igra u okvirima multikulturalizma, odnosno bar u dimenzijama koje određeni autori predstavljaju i apologiraju.

U daljnjim razmatranjima, kroz poglavlja knjige *Multikulturalno građanstvo*, ali i kroz konsultacije za širom stručnom literaturom, dolazimo do zaključaka da iako na prvi pogled na jedan sasvim unificirajući način i kozmopolitski djeluje kako multikulturalizam ne ostavlja prostora za prepreke u svom funkcioniranju i održivosti, stvari u praksi nisu tako *proste*. Štaviše, nisu bez prepreka u sistemima za koje bismo najmanje mislili da ih mogu imati, kako Swift primjećuje: „da za liberalne koji žele da samu državu smatraju zajednicom, multikulturalizam može da predstavlja problem. On sa sobom nosi onu vrstu nespojivosti pogleda na svijet koja se ne može lako pomiriti sa idejom o političkoj zajednici kao kolektivnom ostvarenju zajedničkih vrijednosti. (Swift, 2008: 194)

Kako navodi Brčić Kuljiš: „Kada govorimo o multikulturalizmu, u obzir se mora uzeti da multikulturalizam u sebi sadržava minimalno dvije dimenzije: multikulturalizam kao živuće iskustvo različitosti (multikulturalnost) i multikulturalizam kao politička doktrina. Prva dimenzija ima dugu povijest i postoji od prvih pojava ljudske kulture odnosno susreta različitih kultura. Pojava je takvog multikulturalizma prvenstveno posljedica masovnih migracija, a tek se kasnije povezuje s konceptom otvorenog društva, otvorenih granica, ali i otvorenih umova. Po Johnu Rawlsu, američkom filozofu, (kulturni) pluralizam rezultat je djelovanja slobodnog ljudskog uma pod slobodnim institucijama.“ (Brčić Kuljiš 2021: 389) I ovo nam dolazi kao sjajan uvod za naredno poglavlje u kojem ćemo kratko raspraviti o „dosezima multikulturalizma“.

Prije nego to uradimo, naglasimo evolutivni *tok* multikulturalizma koji uviđamo iz navedenog citata. Govoriti o multikulturalizmu, sada znači posmatrati ga i u institucionalnim okvirima, što nas opet vraća na *ispravan* kurs koji je Kimlika zauzeo kada je u pitanju poveznica države i multikulturalnosti, odnosno njene prepoznatosti i involviranosti u svakodnevnicu.

Pitanje koje se iznova i iznova nameće kroz svako istraživanje u ovoj sferi je ono da li multikulturalizam poznaje i ima *granice*, ili su one isuviše očigledne da ih često ne vidimo i ne doživljavamo kao takve.

3. Demografski i ideološki narativ

Evo zanimljivog trenutka u našem teoretiziranju. Uđimo u suštinu multikulturalnih dvojbi, odnosno onog na čemu se zasniva najveći broj današnjih „za“ i „protiv“ multikulturalizma. Zapravo, *zagrebimo* površinu problematike vezane uz integraciju i konsolidaciju multikulturalnih zajednica i država.

Nerijetko su granice između polariteta jako tanke, a u društvenim naukama one imaju posebnu ulogu. Zanimljiv uvid u ovo daje nam Marić: „U opisnom (deskriptivnom) smislu multikulturalizam označava sva društva koja se sastoje od pripadnika više kultura, naroda, etničkih skupina ili vjeroispovijesti. U ovom kontekstu multikulturalizam predstavlja samo jednu demografsku činjenicu bez dodatnog političkog značenja. S druge strane, multikulturalizam je u propisnom (normativnom) smislu ideologija ili politički stav koji promovira koncept multikulturalnog društva i teži institucionalizaciji multikulturalnih značajki nekog društva. Upravo multikulturalizam u drugom značenju, tj. ideologija multikulturalizma, predstavlja jedan od najvažnijih problema europskog društva na početku 21. stoljeća. Ideologija je suprotstavljena američkom sustavu odnosa prema useljenicima, popularno nazivanom *melting pot*, koji podrazumijeva potpunu asimilaciju useljenika u domicilno društvo. Za razliku od toga, multikulturalizam zagovara očuvanje posebnosti manjinskih kulturnih, etničkih i vjerskih zajednica unutar nekog društva. (Marić, 2019)

Ovo je sjajno opisano i prožima se kroz Kimlikinu knjigu, pogotovo sa osvrtom na države poput Sjedinjenih Američkih Država i Kanade. Problematizirano je na različite načine, ali ipak iz neke iznimno defanzivne pozicije, bez utiska o dvosmjernom kriticizmu, što će biti predmet zaključnih razmatranja ovog rada zasigurno.

Gdje *ovo*, opisano kao problem najviše dolazi do izražaja? Dijelom smo već dali odgovor na to pitanju. U organizacijskom i funkcionalnom ustrojstvu države definitivno, ali istina je da multikulturalizmom kao ideologijom otvaramo pandorinu kutiju koja sa sobom donosi bezbroj pitanja na koja se od nas traži da damo odgovor, a to uvijek i nije moguće.

Jedno takvo pitanje postavlja i ranije pomenuti Swift: „Do toga dolazi kad god privrženost države slobodama i nezavisnosti pojedinca od nje zahteva da se umeša u konkretni način delanja jedne zajednice. Da li bi pripadnicima jedne religije trebalo dozvoliti da svoju decu odgajaju po svom nahođenju, štiteći ih od duhovno osiromašene i groteskno seksualizovane masovne kulture? Ili država ima pravo da štiti nezavisnost svojih (budućih) građana i da zahteva da budu obrazovani na način da istinski (a ne samo formalno) budu slobodni da tu zajednicu napuste, ako to žele? (Swift, 2008: 194) Na „državu“ – i kada kažemo „država“ prva pomisao nam je imaginarni aparat od koje očekujemo da riješi nerješivo – se gleda kao arbitra, ali ona nikada nije neutralni sudac zahvaljujući svom uređenju i onima koji čine njen upravljački i vladalački establišment.

Vratimo se Kimliku. Predstavio je mnoge načine državne intervencije u ovom pogledu. Ono što je iz današnje perspektive kada govorimo o liberalizmu, a naročito neoliberalizmu, koji zahtjeva minimalni intervencionizam, pomalo kontradiktorno jeste što djeluje kao da ne postoji *solid ground* na osnovu kojeg možemo razgovarati o cjelovitim rješenjima. Uvijek su to indicije, partikularni prijedlozi, kratkoročni izlazi iz problema. On navodi: „Umjesto da se ranjive skupine štite izravno – specijalnim pravima za pripadnike određenih skupina, kulturne će manjine biti zaštićene neizravno, tako da se zajamče temeljna građanska i politička prava svim pojedincima bez obzira na to kojoj skupini pripadali. (Kimlika, 2003: 7) Štititi svaku *grupaciju* ekskluzivnim pravima bila bi *egzotika* kakva ništa dobro ne bi donijela, prvenstveno iz razloga što bi u 21. stoljeću vrlo lako došli do samoidentifikacije toliko mnogo novih *manjina*, koje bi lako rasparčale i najrazvijenije liberalne demokratije. Ideja o jačanju temeljnih građanskih prava ostavlja daleko bolji utisak i daje više nade za egalitarni odzvuk demokratskih načela.

Zaista, ovdje govorimo o narodima. O grupacijama ljudi koji konstituiraju jedno *tijelo*, povezano kulturom, jezikom, često religijom, tradicijom i brojnim drugim elementima, na osnovu kojih traže svoja prava za ostvarivanjem životnih potreba na svoj način. Pojmovna artikulacija ovdje igra veliku ulogu, ali ne smijemo joj se olako prepustiti. Često je puna

paradoksa. Naročito u Evropi, o kojoj se zaista ima mnogo reći kada su u pitanju evolutivni tokovi *naroda*: „dvije temeljne vrste postupaka doprinose izgradnji modernoga pojma naroda u odnosu na onaj nacije u Evropi u osamnaestom i devetnaestom stoljeću. Važniji među njima su mehanizmi kolonijalnoga rasizma koji grade identitet evropskih naroda u dijalektičkoj igri suprotnosti s njihovim urođeničkim Drugima. Pojmovi nacije, naroda i rase nikada nisu vrlo udaljeni. Izgradnja potpune rasne razlike bitni je temelj za koncept homogenog nacionalnog identiteta. Brojne izvrsne studije pojavljuju se danas kada pritisci doseljavanja i multikulturalizma stvaraju sukobe u Evropi, koji pokazuju da evropska društva i narodi nisu nikad bili čisti i jedinstveni usprkos nečijoj upornoj nostalziji. Identitet naroda izgradio se na zamišljenoj ravni koja je skrivala i/ili uklonila razlike, a to je na praktičnoj razini odgovaralo rasnom podčinjavanju i društvenom pročišćenju.“ (Hardt i Negri, 2003: 97)

Ovo je bila tendenciozna poveznica sa onim što predstoji. Upravo ona važna debata o *pravima*, koja će itekako dobiti svoje mjesto u narednim poglavljima, dobija svoj uvod ovdje. Kimlika smatra sljedeće: „Postajalo je sve jasnije da se manjinska prava ne mogu podvesti pod kategoriju ljudskih prava. Tradicionalni standardi ljudskih prava jednostavno ne mogu razriješiti neke od najvažnijih i najspornijih pitanja koja se odnose na kulturne manjine: koje bi jezike trebalo priznati u parlamentima, birokraciji ili na sudovima? Bi li svaka etnička ili nacionalna skupina trebala imati javno financirano obrazovanje na svom materinskom jeziku? Bi li unutrašnje granice (izborni okruzi, provincije, države) trebale biti povučene tako da kulturne manjine tvore većinu unutar neke lokalne regije? Bi li državne ovlasti trebalo prenijeti sa sadašnje razine na više lokalnih ili regionalnih razina pod upravom konkretnih manjina, osobito u kulturno osjetljivim pitanjima, useljavanja, komunikacije i obrazovanja? Bi li političke funkcije trebalo raspodijeliti u skladu s načelom nacionalne ili etničke proporcionalnosti? Bi li tradicionalne postojbine urođeničkih naroda trebalo rezervirati za njih te tako zaštiti od posezanja naseljenika i eksploracije njihovih resursa? Kakvu odgovornost snose manjine za svoju integraciju? Koji se stupanj kulturne integracije može zahtijevati od useljenika i izbjeglica prije nego što dobiju državljanstvo?“ (Kymlicka, 2003: 10) I tako redom, dug je spisak pitanja koja bismo po nekom automatizmu mogli postavljati jedna iza drugih, a nemati konkretan odgovor u najkraćem roku. Naročito odgovor koji nema ideološke konotacije.

U ovako kratkim crtama uviđamo elemente svake ideologije i način na koji multikulturalizam također postaje jednom od njih. Možda ne svojom voljom, koliko iz

potrebe za razrješenjem svih nedoumica u ostvarivanju jednakih prava. Kimlika tome nudi teoriju manjinskih prava: „Da bi se ispravno razriješila ta pitanja, tradicionalna načela ljudskih prava treba nadopuniti određenom teorijom manjinskih prava“ (Kymlicka, 2003: 11) Zato njegovo djelo i nosi podnaziv „*Liberalna teorija manjinskih prava*“.

Suprotstavimo ovom mišljenju, jedno drugo, jako interesantno mišljenje. Riječ je o Beriju (Brian Barry) koji je veliki kritičar Kimlikinih ideja. U svom dijelu *Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma* prezentira drugaćiji impuls ranije spomenutim kategorijama: „Oni koji zagovaraju politizaciju (kulturnih) grupnih identiteta počinju od niza premsa i završavaju na nizu mjera. Ipak, oni se dovoljno preklapaju da ih se može razmatrati u jednoj knjizi. Ta su stajališta poznata kao politika različitosti, politika priznavanja ili, najpopularnije multikulturalizam. Will Kymlicka nedavno je rekao da postoje moguća stjecišta u novijoj literaturi... o idejama liberalnog multikulturalizma. To stajalište, koje on naziva i liberalnim kulturalizmom, postalo je, kaže, uvjerljivo dominantno u literaturi, i većina rasprava vodi se zapravo o tome kako razraditi i poboljšati poziciju liberalnog kulturalizma, a ne o tome treba li je uopće prihvati. Ono što Kymlicka kaže točno je, ali na određeni način i zavarava. Stoga, kada kaže da je liberalni kulturalizam, kako se čini, pobijedio, jer nema jasne alternativne pozicije, navodi na zaključak da ga gotovo svi (anglofoni) politički filozofi prihvaćaju. Moja vlastita, i priznajem neznanstvena, anketa pokazala je da je to daleko od istine. Istina je to da oni koji pišu o toj temi, čine to većinom iz određene multikulturalne pozicije. No ono što želim istaknuti jest da se oni koji ne zauzimaju to stajalište uopće ne trude o tome pisati, već umjesto toga rade na drugim pitanjima koja smatraju važnijim. Doista, ustanovio sam da među onima koji o tome ne pišu postoji nešto slično konsenzusu o tome da literatura o multikulturalizmu nije vrijedna kritike“ (Barry, 2006: 6)

Poprilično napadno, ali i Barry u svom dijelu daje fenomenalne ideje i stavove o ovim pitanjima. Vjerovatno su manje idejno *udaljeni* nego što se to čine na prvi pogled.

Konačno, kako bismo i mogli povjerovati u to da samo *vrijednosti* kao skup preporučenih vrlina zaista mogu učiniti stvarni utjecaj na razlike i nepravde koje postoje u svijetu ako nisu uokvirene u konkretnu ideologiju koja se može institucionalno sprovoditi. Demografski posmatrati multikulturalizam ravno je popisu stanovništva, od toga ne dobijamo ništa, ali ideološki, itekako ima potencijal za ozbiljan revolucionarni impakt.

4. Multikulturalizam i multinacionalna država

Obzirom da smo dalji bolji uvid u važne elemente ostvarenju multikulturalnih ideja, odnosno njegove odrednice i poluge pomoću kojih pronalazi put svog djelovanja, zaokružimo ovo poglavlje sa spregom multikulturalizma i multinacionalne države.

Brojni su autori još iz antičkih vremena pisali o državi, njenim različitim oblicima, tipovima, načinu funkcioniranja i uređenja odnosa u njoj, njenim građanima, staležima, opravdanjima njenog (ne)postojanja i svemu što je u direktno ili indirektnoj vezi sa njenim egzistiranjem. Iako često na državu – u obliku onog kakvom je danas poznajemo – gledamo kao *noviju* pojavu, njene temelje pronalazimo mnogo ranije.

No, izučavajući širu naučnu literaturu, lako nam se formira mišljenje da je država, sama po sebi, *nešto* što bi trebalo kao svoj *pridjev* imati veliki broj riječi koje počinju sa *multi*. Na prvom mjestu zato što kao vrhovno organizacijsko tijelo, ali i *živo biće*, ne bi trebala imati bilo kakva ograničenja i biti isključiva prema bilo kome i bilo čemu.

Država je utočište.

Želeći ostati u kolosijeku multinacionalne države i razjasniti njena obilježja, prisjetimo se šta o njima kaže Kimlika: „Jedan izvor kulturne raznolikosti jest koegzistencija više od jedne nacije unutar dane države, pri čemu „nacija“ znači povjesnu zajednicu, manje ili više institucionalno dovršenu, koja zauzima dani teritorij ili postojbinu i dijeli poseban jezik i kulturu. „Nacija“ u tom sociološkom smislu u uskoj je vezi s idejom „naroda“ ili „kulture“ – i doista, ti se pojmovi često definiraju jedan s obzirom na drugog. Zemlja koja obuhvaća više od jedne nacije stoga nije nacionalna država nego multinacionalna država, a manje kulture tvore „nacionalne manjine“. Inkorporacija različitih nacija u jednu državu može biti nedobrovoljna, kao što se događa onda kada jednu kulturnu zajednicu napadne i pokori druga, ili ju jedna imperijalna sila ustupi drugoj, ili kada njenu postojbinu pregaze kolonizatori. No do stvaranja multinacionalne države može doći i dobrovoljno, kada se različite kulture slože da stvore federaciju u svoju uzajamnu korist. (Kymlicka, 2003: 20)

Ovdje se spominje jedan važan pojam – nacionalne manjine – koji ćemo također problematizirati u našem radu. S druge strane imamo bitne elemente prostora na kojem se nalaze različiti narodi, pa za primjer – kako Zgodić tvrdi – imamo i jednog od glavnih *neprijatelja* multikulturalizmu: „Teritorijalni etnonacionalizam, *autentični neprijatelj*

aksiologije i politike multikulturalizma i interkulturalizma, otvoren je, do kraja naklon je ka recepciji politike asimilacije etničkih ili nacionalnih manjina. Etnonacionalizam se čak i *hvali* svojom *asimilacionom snagom* - sposobnošću da u sebe *usisa* pripadnike različitih etničkih grupa ili zajednica jer u toj snazi vidi potvrdu svoje kulturne nadmoći, *rasne* superiornosti, privlačnosti za druge, i sl. (Zgodić, 2012: 358) O ovom fenomenu, iako ne u ovim razmjerama, Kimlika mnogo govori kada su u pitanju Sjedinjene Američke Države i Kanada, gdje imamo specifične pristupe politikama urođeničkog i doseljeničkog stanovništva.

To je razlog različitim rekontekstualizacijama države kroz historiju njenog postojanja. Koliko države je *malo*, a koliko *mnogo* za njene građane. Traži li ona sama svoje granice u našim otkrivenjima o njoj ili tek olako prihvatom superiornost njenog postojanja.

Ovdje dodajmo i jednu individualističku perspektivu Hayeka: „Dok teorija individualizma tako mora dati značajan prilog stvaranju tehnike konstruiranja prikladnog pravnog okvira i poboljšanju institucija koje su izrasle spontano, ona dakako stavlja težište na činjenicu da je dio našeg društvenog poretku, koji može ili treba biti stvoren kao svjesni proizvod ljudskog uma, samo mali dio svih snaga društva. Drugim riječima, da država, utjelovljenje odlukama organizirane i svjesno upravljane moći, treba biti samo mali dio mnogo bogatijeg organizma što ga nazivamo “društvom”, te da ona treba osigurati samo okvir unutar kojega slobodna (i prema tome ne “svjesno upravljana”) suradnja ljudi ima maksimum prostora.“ (Hayek, 2001: 56)

Ali tu dolazimo do jednog drugog problema. Lako je, zaista, promišljati državu u kojoj žive različiti narodi i koja je mjesto različitih kultura kada oni imaju interes, razloge i volju za tim, u najvećem broju slučajeva je suprotno: „štoviše, multinacionalne države ne mogu opstati ukoliko razne nacionalne skupine nemaju osjećaj privrženosti prema široj političkoj zajednici u kojoj zajedno žive. (Kymlicka, 2003: 23) Da bi opstala, multinacionalna država mora imati širi konsenzus, ali i osjećaj patriotizma.

Kimlika to posebno naglašava: „Trebali bismo praviti razliku između „patriotizma“, osjećaja privrženosti državi, i nacionalnog identiteta, osjećaja pripadnosti nacionalnoj skupini.“ (Kymlicka, 2003: 23), a to je jedna od najtežih pojedinosti koju treba postići da bi multinacionalna država zaista odisala svojom multikulturalnošću na pravi način. Uvijek je nedovoljno shvaćen potreban nivo ozbiljnosti pristupa dekonstrukciji različitih identiteta kako bismo mogli zadržati njih sve, a ipak se ujediniti pod jedan koji nas spaja.

5. Nekoliko važnih priloga multikulturalizmu

Zaista nije pretenciozno kada kažemo da bi se o knjizi *Multikulturalno građanstvo* i drugim kapitalnim idejama Vilijama Kimlike mogla napisati knjiga te da je jedan naučni rad, bilo kakve vrste, isuviše nedovoljan. U želji da se prezentira što više, a što kvalitetnije, osvrnimo se na još nekoliko važnih pojedinosti kada su u pitanju najvažnija razmatranja u pogledu multikulturalizma.

Kimlika često daje definicije određenim pojavama i pojmovima, a mnoge od njih igraju krucijalnu ulogu u razumijevanju njegovih poruka. Jedna takva je definicija „anglokonformističkog“ modela useljavanja. Radi se o tipu kulturne asimilacije u Australiji, Kanadi i Sjedinjenim državama, gdje je ovaj model bio prisutan: „Prije 1960-ih, od useljenika u te zemlje očekivalo se da odbace svoje posebno naslijeđe i potpuno usvoje postojeće kulturne norme... Štaviše, nekim je skupinama uskraćen ulazak ako bi ih se doživjelo kao neprilagodljive.“, a zatim navodi da: „od 1970-ih, pod pritiskom useljeničkih skupina, sve tri zemlje odbacile su asimilacionistički model i prihvatile jednu tolerantniju i pluralističniju politiku koja dopušta useljenicima i zapravo ih potiče da odražavaju razne aspekte svog etničkog naslijeđa. Sada je široko (iako ne izdaleka jednodušno) prihvaćeno kako bi useljenici trebali imati slobodu da održavaju neke od svojih starih običaja – prehrane, odijevanja, vjere – te da se međusobno udružuju radi održavanja tih praksi. To se više ne doživljava kao nešto nepatriotsko ili „neameričko“.“ (Kymlicka, 2003: 23)

Reklo bi se kakav nevjerovatan zaokret u svega desetak godina. Na početku bismo pomislili koliko nema prostora za optimizam trijumfu multikulturalizma, ali kada bismo uzeli u širi kontekst prvo prvi primjer, zatim drugi, a onda i današnje vrijeme u kojem ove zemlje omogućavaju najviše sloboda i prava svojim građanima, shvatili bismo da evolucija u ovom slučaju izgleda sjajno.

Postoji tako mnogo razloga kojima možemo zahvaliti za taj napredak, jedan od njih je i užurbanija industrijalizacija u ovim državama, za razliku od nekih drugih, manje naprednih. Konkretnije o tome govori Beck: „Proces individualizacije teorijski se zamišlja kao proizvod refleksivnosti, u kome proces modernizacije, osiguran socijalnom državom, *detradicionalizuje* načine življenja, ugrađene u industrijsko društvo. Namesto premoderne dolazi sama „tradicija“ industrijskog društva.“ (Beck, 2001: 267) Mada velika zasluga zaista pripada i upornosti, kao i istrajnosti svih skupina koje su insistirale na svojim pravima i

integraciji u tadašnja društva i pravila. Ujedno napomenimo da je ovdje istinski nužno dvosmjerno posmatrati prava i jednih, i drugih, i useljeničkog stanovništva, i autohtonih naroda, jer su vodili različite bitke sa sličnim ciljevima.

Situacija se ne čini boljnom ni danas: „Nažalost, ovo nije umanjilo borbe na nekim drugim frontovima gdje se i u 21. stoljeću manjinske grupe ne osjećaju bezbjedno i često su marginalizovane. Ugrožene grupe u savremenim evropskim društvima, kao što su Romi, migranti, etničke i kulturne manjine suočavaju se sa poteškoćama u različitim oblastima društvenog i ekonomskog života, a globalna ekomska kriza je stvorila plodno tlo za predrasude i, ponekad, nasilje protiv ovih marginalizovanih grupa. Dokazi koje je sakupila Agencija Evropske unije za osnovna prava, kao i druge organizacije pokazuju da je uprkos uloženih napora „zločin iz mržnje svakodnevna stvarnost“ širom Evropske unije (Konferencija o osnovnim pravima [FRC], 2013) kao i da postoje uzneniravajući nivoi zločina iz mržnje protiv pojedinaca koji pripadaju etničkim ili nacionalnim manjinama, osobama jevrejskog porijekla, kao i lezbijkama, gejevima, biseksualcima, ili transrodnim osobama (Agencija Evropske unije za osnovna prava [FRA], 2016).“ (Martani, 2017: 251) Ovim grupama se pozabavio i Kimlika, s tim što se izvorno uvijek vraćao rješavanju pitanja direktno zasnovanih na kulturnim razlikama, odnosno pripadnosti različitim nacionalnim, narodnim i etničkim skupinama.

5.1. Kimlikine dvije krajnosti kulture

Slijedeći naše prethodne primjere i reference, iskoristimo i autorovu koja dodatno pojašnjava suštinu diferencijacije kada su u fokusu različite *skupine*. Ovim ćemo definisati naš *kurs* u narednim poglavljima.

Došli smo da obrazloženja razloga zbog kojeg smo ranije govorili o *granicama* multikulturalnog. Profesor Will obrazlaže: „Neki ljudi upotrebljavaju „multikulturalno“ u još širem smislu, kako bi obuhvatili širok raspon neetničkih društvenih skupina koje su, iz različitih razloga, isključene ili marginalizirane u odnosu na *mainstream* društvo. Takva je upotreba naročito uobičajena u Sjedinjenim Državama gdje zagovaratelji „multikulturalnog“ nastavnog plana često ukazuju na nastojanja da se obrne povjesna isključenost skupina kao što su invalidi, homoseksualci i lezbijke, žene, radnička klasa, ateisti i komunisti.“, a onda poentira: „To ukazuje na složenost termina „kultura“. Mnoge od tih skupina doista imaju posebnu kulturu u jednom uobičajenom značenju te riječi, to jest kad se „kultura“ odnosi na

posebne običaje, gledišta ili ethos neke grupe ili udruženja, kao kad govorimo o „gay kulturi“, ili čak „birokratskoj kulturi“. To je možda najspecifičnije značenje pojma „kultura“. U drugoj krajnosti, upotrebljavajući naziv „kultura“ u najširem smislu, možemo reći da sve zapadne demokracije dijele jednu zajedničku „kulturu“, to jest sve one dijele jednu suvremenu, urbanu, sekularnu industrijaliziranu civilizaciju, nasuprot feudalnom, poljodjeljskom i teokratskom svijetu naših predaka.“ (Kymlicka, 2003: 29)

Ostavimo za sada neodgovorenim (iz konceptualnih razloga) sa kojim drugim pojmom, Kimlika u svom djelu, izjednačava kulturu.

I sam poziva na povlačenje jasnih linija *razgraničenja* kada su u pitanju sljedeći društveni fenomeni te da je: „Važno razlučiti nacionalne manjine (posebna i potencijalno samoupravna društva inkorporirana u šиру državu) od etničkih skupina (useljenika koji su napustili svoju nacionalnu zajednicu kako bi stupili u neko drugo društvo). Obje možemo razlučiti od onoga što se često naziva „novima društvenim pokretima“...“ (Kymlicka, 2003: 31)

5.2. Glazerov Stari i Novi svijet

Američki sociolog Nathan Glazer posebno je privukao pažnju Kimlikinih teoretiziranja u pogledu manjinskih skupina i njihove uloge u društvu, odnosno pozicije i statusa koji traže. Započinje na ovaj način: „Nathan Glazer pravi razliku između zemalja Staroga svijeta koje su „savez naroda“ i zemalja Novoga svijeta koje su sastavljene od „raspršenih, izmiješanih, asimiliranih i integriranih“ useljeničkih skupina. S obzirom da se useljenici odvajaju od svojih korijena očekujući da će stupiti u neko drugo nacionalno društvo, oni „rijetko postavljaju konkretnе etničke zahtjeve onog tipa koji bismo mogli vidjeti kod nacija gdje su etničke skupine stvorile kompaktnije, samosvjesne entitete koji odražavaju svoju kulturu“, kao što je „pravo na upotrebu svog jezika u državnoj vlasti, ili na uspostavu institucija koje odražavaju njihovu posebnu etničku kulturu, ili na odcjepljenje“.“ (Kymlicka, 2003: 33).

Ovo je suština integracijskih procesa i danas. Brojni autori diskutuju koliko je ispravno i prihvatljivo od useljenika očekivati odbacivanje svih ili većine svojih dojučerašnjih identiteta, pa makar i deklarativno, kako bi se bolje uklopili u novo društvo. Veliki broj njih tvrdi da ako se žele pridružiti nekom novom *poretku*, jednostavno moraju u potpunosti prihvatići i njegova pravila. Ovdje nerijetko ostaje zanemarena činjenica razloga zbog kojih

neko mijenja mjesto svog stanovanja i prebivanja. Najmanji broj ljudi to radi zato što mu je bilo *dobro i ugodno* tamo gdje je do skoro živio, a najveći broj njih jer bježe od opresivnih sistema, autokrata, nesekularnih država, diskriminirajućih zakona, finansijske nestabilnosti i nemogućnosti ostvarenja osnovnih životnih potreba uopće. Sve su to razlozi zbog kojih je potrebno biti posebno senzitivan u ovakvim tranzicijama.

5.3. Njemačko-turski pristup

Pred sami kraj ovog poglavlja, zabavimo se još jednim konkretnim primjerom.

Kimlika nastoji da nacionalne manjine predstavi kao kulturne skupine, a ne rasne ili skupine definirane porijeklom. Stoga: „Naravno, neke nacionalne skupine sebe definiraju po krvi. Najočigledniji je slučaj Njemačka. Pripadnost njemačkoj naciji određena je porijeklom, a ne kulturom. Kao rezultat toga, etnički Nijemci koji cijeli život žive u Rusiji, i koji ne znaju ni riječ Njemačkog, automatski imaju pravo na njemačko državljanstvo, dok etničkim Turcima, koji cijeli život žive u Njemačkoj i koji su u potpunosti asimilirani u njemačku kulturu nije dopušteno da steknu državljanstvo.“ (Kymlicka, 2003: 37) Ne postoji univerzalno prihvaćen model pristupa ovom problemu, niti bi on možda mogao biti adekvatno rješenje, jer bi to ponovo značilo prilagoditi tako mnogo različitosti jednoj soluciji.

Napravimo paralelu – nakon citiranja – sa Bosnom i Hercegovinom u ovom slučaju. Kimlika kaže: „Pristupi nacionalnoj pripadnosti utemeljeni na porijeklu očigledno imaju rasistički ton i bjelodano su nepravedni. Jedan je od testova liberalne koncepcije manjinskih prava zapravo to da nacionalnu pripadnost definira s obzirom na integraciju u kulturnu zajednicu, a ne na porijeklo. Nacionalna bi pripadnost trebala u načelu biti otvorena svakome, bez obzira na rasu ili boju kože, tko je voljan naučiti jezik i povijest tog društva i sudjelovati u njegovim društvenim i političkim institucijama.“ (Kymlicka, 2003: 37) Šta se dešava kada građani neke države ne žele njenu nacionalnu pripadnost, odnosno ne žele se identificirati s njom na bilo koji način, ili još *tragičnije*, u potpunosti se identificiraju s drugom državom i rade na urušavanju stabilnosti i institucija prvpomenute? Gubi li multikulturalnost svoj smisao?

Ugledni harvardski profesor Pinker misli sljedeće: „Multikulturno, multietničko društvo nikako ne može uspeti jer njegovi ljudi će se osećati bez korena i otuđeni a njegova kultura će se spustiti na najniži zajednički imenitelj. Da neka nacija potčini svoje interese

međunarodnim sporazumima znači da izgubi pravo po rođenju na veličinu i postane budala u globalnom takmičenju svih protiv svih. A kako je nacija organska celina, njena veličina može biti otelovljena u veličini svog vođe, koji izražava duh naroda neposredno, neometano međama administrativne države.“ (Pinker, 2019: 610)

Ovdje dolazimo do ozbiljnosti problema koji se pojavljuju u *vještačkim* državnim tvorevinama, proizašlim iz ratova, sukoba i neutemeljenih na općeprihvaćenoj želji i volji za jednom nacijom. Iako imaju sve predispozicije za kvalitetne multinacionalne, multikulturalne države, kao prepreka stoje često – na prvi pogled – nepomirljive razlike u zajedničkim ciljevima i tendencijama.

Model građanske države i njenog građanstva najbolje dolazi do izražaja kao rješenje, ali je najmanje prihvaćen i poželjan kod, u ovom slučaju, suprotstavljenih strana. Naročito ako jedan od naroda ima brojčanu nadmoći nad drugim ili više njih.

Tragom ovih tvrdnji, pronalazimo razumijevanje takvog modela i kod Kymlicka: „Ono što „građanske“ nacije razlikuje od „etničkih“ nacija nije odsutnost bilo kakve kulturne komponente u nacionalnom identitetu, nego prije činjenica da se svatko može integrirati u zajedničku kulturu, bez obzira na rasu ili boju kože.“ (Kymlicka, 2003: 38)

U potrazi za različitim *pravima* kada je sfera multikulturalizma u pitanju, nastavimo putem *Multikulturalnog građanstva*.

OD INDIVIDUALNIH DO KOLEKTIVNIH PRAVA I NAZAD

Slijedi nam važan dio svih Kimlikinih radova i djela, a naročito *Multikulturalnog građanstva*. Na kraju svih krajeva, sfera *prava* je uvijek jedno od najvažnijih polja rasprave i kritičkog preispitivanja kako bi se postiglo *najviše*, kako za pojedinca, tako i kolektiv. Brojni su kritičari njegovog *opusa*, nerijetko uvijek kao polaznu osnovu uzimali upravo njegove perspektive u kontekstu grupno-specifičnih prava. Također su brojne i miskoncepcije nastale na lošim ili potpuno pogrešnim tumačenjima te teorije.

Novije studije od inicijalnog izvornog djela, poput ove, misle slično: „Kymlicka dekonstruira ideju države “slijepe za razlike” ne da bi dokazao da su grupna prava iznad individualnih, nego da bi sjedinio obje vrste prava u preoblikovanom odnosu individua – društvo konceptom multikulturalnog građanstva (multicultural citizenship). Teze da samo putem priznanja i institucionalizacije diferenciranih grupnih prava individualne slobode mogu biti osigurane argumentirane su na sljedeći način: zaštita pozitivnih prava manjina rijetko se kosi ili je ograničavajuća za druge slobode/prava; individualna prava i grupna prava su uzajamno konstituirajuća zahvaljujući društvenom kontaktu i kulturi koja ljudskim bićima daje značenje i opravdanost.“ (Repovac Pašić, 2008: 95)

Možemo s pravom reći da Kimlika često podriva tradicionalističko i konzervativno poimanje društva i društvenih normi. Odnosno, preciznije rečeno, on ih ne podriva u cilju njihovog sabotiranja, nego jednostavno izazivanja ka otvorenosti i razumijevanju drugog i drugačijeg, bez prepostavke i pomisli o *razmjeni*, interakciji ili zbližavanju različitih kultura, naravno ne bježeći od toga da je to sasvim prirodan i *pozitivan* proces.

On u svemu ovome nije začetnik *velikih* teorija, niti revolucionarnih ideja, ali ipak njegov doprinos zaista jeste i više nego *dovoljan*. Uspjeh je već ako se neko pronašao u onom što ste *pisali*.

Kako dalje nastavlja Repovac Pašić: „Will Kymlicka pravi kompromis između komunitarizma i liberalne pozicije predlažući treći put – liberalnu teoriju manjinskih ili diferenciranih grupnih prava, dobro argumentiranu, koja nudi solucije za savremene političke probleme (izgradnja nacionalne države, potiskivanje identiteta, uspon nacionalizma itd.). Bitno je naglasiti da Kymlicka pokušava (ne baš uspješno) napraviti razliku između kolektivnih prava i diferenciranih grupnih prava. Nerazumijevanje ova dva pojma je jedan

od povoda liberalno-komunitarne debate. Propust da se jasno definiraju kolektivna prava u odnosu na grupna prava doveo je do konfrontacije individualnih i grupnih prava. (Repovac Pašić, 2008: 96) Zato, podimo od onih glavnih uteviljenja njegovom teoretiziranju u ovom poglavlju, uporedo konsultirajući i druge autore i njihove percepcije problematizirane teme koja je uvijek popularna.

1. Tri grupno-specifična prava

Iako to nije ni najmanje *fini* konstatacija, ali ljudi su često *slijepi* da vide ono očigledno, ono njima svojstveno i preporučeno. Dobro, *bolje* za njih. Greške koje pravimo su često na nivou neracionalnog, sramotnog za umna bića. Zato je absurdno da i u 21. stoljeću, dobu najvećeg iskoraka čovječanstva, u svim aspektima, i dalje živimo u realnosti neprekidnih ratova, sukoba, podjela, nerazumijevanja, neuvažavanja i tako redom. Zato Lavić kaže: „Guske u magli su prepuštene toku rijeke povijesti i ne vide kuda „plove“. Ponekad ljudske zajednice nalikuju guskama u magli i zato su one „plemena“ u agoniji!“ (Lavić, 2020: 79)

Treba napomenuti da Kimlika nije isključiv i ne akcentira samo ove tri skupine *prava* kada govori o grupno-specifičnim pravima, ali ih koristi za opravdavanje svojih stavova i ideja. Posvetit ćemo im pažnju u nastavku, a redom nabrojane, to su ove tri skupine prava:

1. Prava na samoupravu;
2. Polietnička prava;
3. Prava na specijalnu predstavljenost.

1.1. *Prava na samoupravu*

Samouprava je veoma važno pitanje današnjih okvira organizacije kako države, tako i njenih nižih, ali i viših nivoa organizacije. Najviše do izražaja dolazi lokalna i regionalna samouprava, a od njih dvije, lokalna je ona od koje *sve* počinje.

Kako Koprić primjećuje: „četiri su glavna povjesna modela lokalne samouprave u Europi: francuski (napoleonski, južnoeuropski), njemački (germanski, porajnski), švedski (skandinavski, nordijski) i engleski (anglosaksonski), kojima neki autori dodaju i peti model, srednjoeuropski odnosno model bivših socijalističkih zemalja, u nekim elementima međusobno sve više približavaju.“ (Koprić, 2018: 1)

Ovdje jasno vidimo kako *lokalno* kreće od *narodnog*, odnosno počiva na osnovama koje su u ovim okvirima od našeg značajnog interesa jer pokušavamo doći do zaključaka kako multikulturalizam utječe na takve identitarne *obrasce*.

Da bi se izbjegle različite anomalije, lokalnu samoupravu je potrebno prioritetno dobro osmisliti i argumentovano opravdati razloge i ciljeve njenog oformljivanja. Gorčić će reći: „Lokalna samouprava predstavlja veliku prednost u zadovoljavanju lokalnih potreba ali samo ako se stvarno ponaša i razvija u skladu sa ciljevima i efektima utvrđenim u sistemskim rešenjima, uz prepostavku da su ova rešenja dobra, da ih ne prihvata samo formalno, već stvarno i da vodi računa o efektima trošenja na javne rashode i efektima prikupljanja javnih prihoda. Ona mora stalno da inovira svoje programe proizvodnje i distribucije javnih usluga i da podiže njihov standard, odnosno obim i kvalitet, da ima efikasnu unutrašnju i spoljnju kontrolu i reviziju, da obezbedi transparentnost svojih odgovornosti, odluka i učinaka i što širu zainteresovanog građana za neposredno učešće u procesu odlučivanja.“ (Gorčić, 2013: 39)

S druge strane, dajmo i definiciju regionalne samouprave: „Regionalizam kao ideološko opredjeljenje blisko je vezan uz pojam regionalne samouprave koji je u određenom smislu pravni izričaj tog ideološkog opredjeljenja. Regionalna samouprava podrazumijeva postojanje javnih tijela s bitnim stupnjem samouprave neposredno ispod razine središnje državne vlasti. Pravo na regionalnu samoupravu uključuje pravo i obvezu regija da upravljaju značajnim odnosno bitnim dijelom javnih poslova (substantial share of public affairs) od regionalnog značenja uz vlastitu odgovornost za njihovo obavljanje i na dobrobit građana. Prilikom raspodjele poslova između različitih razina vlasti potrebno je poštovati načelo supsidijarnosti koje postavlja zahtjev za traženjem najprikladnije razine obavljanja javnih poslova koja je istodobno najbliža građanima. (Đulabić, 2006: 160) Iz ovoga vidimo kako je regionalna samouprava nešto drugačije orijentirana nego lokalna, te često uključuje više zainteresovanih strana i ne temelji se unilateralno na jednoj državi ili državnoj *jedinici* prostornog uređenja, već svoje bitisanje usmjerava ka široj kooperaciji, najčešće iz ekonomskih i drugih razloga koji doprinose blagostanju društva.

Nakon ovih teorijskih uvida koje smo s razlogom predstavili, vratimo se Kimliku. U čemu se krije važnost teoretiziranja o pravima kada su u pitanju prava na samoupravu.

On u kontekstu *prava na samoupravu* kaže sljedeće: „U većini multinacionalnih država, nacije koje ih sačinjavaju sklone su zahtijevati neki oblik političke autonomije ili teritorijalne nadležnosti, kako bi osigurale pun i slobodan razvoj svojih kultura i najveću korist za svoj narod. U krajnjem slučaju, nacije mogu željeti odcjepljenje, ako misle da je unutar šire države njihovo samoodređenje nemoguće.“ (Kymlicka, 2003: 42) Na samom početku imamo jedan jako komplikovan predmet današnjih sporova na internacionalnoj političkoj sceni, a to je samoodređenje, tačnije zahtijevanje nezavisnosti, samostalnosti ili višeg nivoa autonomije upravo na osnovu pomenutog.

Dalje Kimlika tvrdi kako: „sva tri tipa grupno-diferenciranog građanstva mogu se upotrijebiti da pruže izvanjsku zaštitu. To jest, svaki tip pomaže da se manjina zaštiti od ekonomске ili političke moći širega društva, iako svaki odgovara na različite izvanske pritiske na različite načine“, a onda konkretno za prava na samoupravu kaže da ona: „prenose ovlasti na manje političke jedinice, tako da većina ne može nadglasati ili nadjačati nacionalnu manjinu u odlukama koje su od osobitog značenja za njenu kulturu, kao što su pitanja obrazovanja, useljavanja, razvoja resursa, jezika i obiteljskog prava. (Kymlicka, 2003: 57)

Riječ je o jako *osjetljivim* elementima svake države: obrazovanju, migracijama i demografiji, pitanjima prirodnih i drugih bogatstava, kao i o drugim važnim čimbenicima svake kulture. I to dodatno usložnjava situaciju. Obrazovanje na primjer, *svjetovno* i *religijsko* je ogroman kamen spoticanja u multinacionalnim, multietničkim i multikonfesionalnim društvima. Kontrola, odabir i razlozi zbog kojih se u školama uči *nešto*, a naročito na predmetima koji se tiču historije i drugih društveno-humanističkih nauka, često budu ograničavajući faktor kada zajednička društvena integracija dođe na red.

Koliko god ovo bila poluga za zaštitu prava manjina ili naroda koji dijele s drugim narodima neku zemlju, ona može biti i osnova za kontinuiranu nestabilnost i održavanje statusa quo, koji ne doprinosi ničemu osim disfunkcionalnosti društva i države.

1.2. Polietnička prava

Ranije smo naglašavali kako je u Kimlikinom fokusu uglavnom etnički karakter, kojeg on na nekim mjestima u potpunosti izjednačava sa kulturom, pa čak i nacijom, direktno i indirektno. Negativne kritike, često idu upravo u tom pravcu, poput ove: „Kymlickina liberalna teorija multikulturalnog građanstva i grupnih-diferenciranih prava pokušava da

ponudi srednje rješenje između liberalnih egalitarnih viđenja i komunitarnih zahtjeva za priznavanjem. Prigovor Kymlickinoj teoriji se sastoji u tome što se ona pretežno bavi pitanjem etničkih i nacionalnih zajednica, zapostavljajući druge manjinske ili ugrožene skupine (žene, djecu, izbjeglice, itd.). Također, ni blizu ne uspijeva ponuditi adekvatne odgovore po pitanju neliberalnih kultura, zajednica koje ugrožavaju individualna prava članova. (Repovac Nikšić, 2019: 115)

Ako bismo željeli biti do kraja iskreni, Kimlika ni sam ne zvuči uvjerljivo kada su polietnička prava u pitanju ili jasnije rečeno njegovi stavovi ne djeluju kao nešto što bi suštinski mogli dovesti do *promjene* ili pak *jednakosti*.

Ovako to predstavlja: „Tim grupno-specifičnim mjerama – koje nazivam „polietničkim pravima“ – želi se pomoći etničkim skupinama i vjerskim manjinama da izraze svoju kulturnu partikularnost i ponos a da to ne smeta njihovom uspjehu u ekonomskim i političkim institucijama dominantnoga društva. Poput prava na samoupravu, ta se polietnička prava ne shvaćaju kao privremena, jer kulturne različitosti koje štite nisu nešto što nastojimo eliminirati. No, kao što raspravljam u petom i devetom poglavlju, za razliku od prava na samoupravu, polietničkim pravima se obično želi poticati integracija u šire društvo, a ne samouprava.“ (Kymlicka, 2003: 49) Ipak, ova vrsta poticajne integracije u društvo izaziva različita tumačenja i poglede. Zasigurno jedan od njih bi mogao biti i taj da nastojanjima za ekskluzivna prava, naročito prava koja prave jasnu razliku u shvaćanju, očuvanju ili tretiranju određene skupine ili nečega partikularnog, nikad ne doprinose harmoniji i društvenoj koheziji sve dok se ne zadovolje ista prava *svih strana*, a to je itekako teško izvodljivo.

Ono što je zanimljivo jeste da Oxford Reference u potpunosti pojам „polietnička prava pripisuje Kimliki: „Polietnička prava je termin koji koristi kanadski politički teoretičar Will Kymlicka. On koristi ovaj izraz da se referira na tvrdnje koje su specifične za grupu iznijele manjinske etničke i vjerske grupe.“ (Oxford Reference, 2013) Na drugoj strani, Stenfordska enciklopedija filozofije, u poglavlju o multikulturalizmu također spominjući polietnička prava daje primat profesoru Willu: „Imigrantski multikulturalizam, ono što Kymlicka naziva “polietničkim pravima”, shvaćen je kao zahtjev za pravednijim uslovima integracije u šire društvo kroz odobravanje izuzeća i prilagođavanja, a ne odbijanje integracije ili zahtjev za kolektivno samoopredjeljenje.“ (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2020)

Ali da nije sve tako *crno* i negativno, pokazuju i komentari poput narednog: „Etničke grupe mogu tražiti izuzeće od nekih društvenih zakona, običaja i kodeksa, na primjer, kada traže dozvolu za nošenje različitih odjevnih predmeta (kao što su veo ili turban) koji su zabranjeni službenim kodeksom odijevanja koji reguliše instituciju. Imigranti koji su se uveliko nastanili u određenom području mogu tražiti da im se državne usluge pružaju na njihovom maternjem jeziku, tražiti subvencije za podučavanje njihove djece na tom maternjem jeziku ili tražiti dozvolu da praktikuju različite običaje koji dominiraju u zemlji iz koje su izašli. Koji savjeti se mogu ponuditi da nam pomognu da posredujemo u ovakvim kulturnim tvrdnjama? Will Kymlicka ne samo da nam je pružio detaljan izvještaj o tome kako posredovati u takvim tvrdnjama, već je njegov izvještaj vjerovatno najrazvijeniji i najdominantniji. Kymlicka ima za cilj da nam da liberalan prikaz o tome kada i kako prilagoditi kulturnu raznolikost i tvrdnje koje iz nje proizlaze.“ (Brock, 2005: 269) I zaista, naš cilj i nije da ovo sabotiramo, nego da to artikulišemo na pravi način, a da bi na kraju dana svi bili *sretni*. Levrau u skladu s tim poseže za malo drugaćijim argumentima: „Na osnovu pomnog čitanja multikulturalnog rada Willa Kymlicke, ilustriram da nema razloga izdvajati etnokulturne identitetske grupe (imigrante) kako bi im se dala polietnička prava. U stvari, većina – ako ne i svi – argumenti o polietničkim pravima protežu se dalje od etničke pripadnosti. Sumirajući Kymlickinu „egalitarno-liberalnu multikulturalnu“ teoriju, ispitujem u kojoj se mjeri sjeme sveobuhvatnije teorije prepoznavanja može pronaći u njegovom vlastitom radu. Ovim želim pojasniti da je bolje sve vrste zahtjeva za priznanjem tretirati na jednakim osnovama i, stoga, vrednovati ih na osnovu istih teorijskih i normativnih principa i kriterija.“ (Levrau, 2019: 79)

Kimlika institira na tome da: „polietnička prava štite specifične vjerske i kulturne prakse koje se ne bi moglo adekvatno poduprijeti posredstvom tržišta (npr. Financiranje useljeničkih jezičnih programa ili umjetničkih grupa), ili koje je postojeće zakonodavstvo (često nemamjerno) uskratilo (npr. izuzeće od zakonske odredbe o nedjelji kao neradnom danu ili pravila odijevanja koja se kose s vjerskim uvjerenjima).“ (Kymlicka, 2003: 57) Ovo je u skladu sa prethodno izrečenim i onim što smo citirali kod Levrea. Ali da li sve ovo zaista, u krajnjem epilogu multikulturalnosti doprinosi društvenom skladu?

Za sada, ne donesimo konačan sud prije nego predstavimo i druge perspektive i dodatna obrazloženja koja nas očekuju u nastavku.

1.3. Prava na specijalnu predstavljenost

Sasvim jednostavno započinje Kimlika: „Prava na specijalnu grupnu predstavljenost u političkim institucijama širega društva smanjuju vjerojatnost da će se nacionalna ili etnička manjina ignorirati u odlukama donesenim na razini zemlje. (Kymlicka, 2003: 57) Iz ovoga možemo izvući i definiciju specijalne predstavljenosti koja podrazumijeva prisustvo, involviranost i potpunu uključenost svih nacionalnih ili etničkih manjina u rad nekog demokratskog predstavnicičkog tijela, zarad sprečavanja donošenja odluka koje su protivne njihovom interesu ili ih van svake inkluzije drže distanciranim od društva zbog nemogućnosti prilagodbe.

Neophodno je biti precizan do kraja. Potrebno je napraviti razliku između zagarantovanosti u političkom predstavljanju i želje i volje za uključenost u tim procesima, pa i samom procesu biranja predstavnika. Held, shodno tome, smatra: „Načelo autonomije čuva "ideal aktivnog građanina"; ono zahtijeva da se ljudima prizna pravo i mogućnost djelovanja u javnom životu. Jedna je stvar, međutim, priznati neko pravo, a posve druga reći kako iz toga slijedi da svatko, bez obzira na svoj izbor, stvarno i mora sudjelovati u javnom životu. Sudjelovanje nije nužnost. (Held, 1990: 292) Ipak, postoje neke zemlje poput Australije koje insistiraju da njihovi građani moraju glasati na izborima i birati vlast. Lista zemalja sa sličnim zakonima i sankcijama koje mogu uslijediti za ne učestvovanje je duža nego što bismo mogli i pomisliti. A kazne su različite, od onih novčanih, preko nužnosti davanja objašnjenja za ne glasanje i lišavanja nekih od zagarantovanih prava, pa sve do zatvorskih kazni. Navedimo nekoliko slučajeva: „Moguće je, na primjer, da ne-glasač, nakon što ne glasa na najmanje četiri izbora u roku od 15 godina, bude lišen prava glasa u Belgiji. U državi Peru glasač mora nositi pečatiranu glasačku kartu nekoliko mjeseci nakon izbora kao dokaz da je glasao. Ovaj pečat je potreban za dobijanje nekih usluga i dobara od nekih javnih kancelarija. U Singapuru se birač briše iz biračkog spiska sve dok se ponovo ne prijavi za uključenje i ne podnese legitiman razlog zašto nije glasao. U Boliviji se glasaču daje kartica kada je glasao kako bi mogao dokazati svoje učešće. Birač ne bi mogao da prima platu od banke ako ne može da pokaže dokaz o glasanju tokom tri mjeseca nakon izbora.“ (IDEA, 2023)

Ovo navodimo kao nivo svjesnosti određenih naroda i država o važnosti njihovog učešća u procesima biranja vlasti i njihovih lidera. Država ovim vrši direktni utjecaj na

građanina od kojeg se očekuje ekspresivni model, prvo birački, a onda i na druge demokratske načine nakon izbora.

Svoja zapažanja o specijalnoj predstavljenosti Kimlika etablira ovako: „Širom zapadnih demokracija sve je veća zabrinutost da je politički proces „nereprezentativan“, ako ne uspijeva odraziti svu raznolikost stanovništva. Zakonodavnim tijelima u većini tih zemalja dominiraju tjelesno zdravi, bijeli muškarci iz srednje klase. Reprezentativniji proces bi, kaže se, obuhvatio pripadnike etničkih i rasnih manjina, žene, siromašne, invalide, itd. Podpredstavljenost povjesno zapostavljenih skupina jest općenita pojava. U Sjedinjenim Državama i kanadi, žene, rasne manjine i urođenički narodi imaju ispod jedne trećine mjesta koja bi imali na temelju svojeg demografskog značaja. Ljudi s invaliditetom i oni koji se nalaze u ekonomski slabijem položaju također su značajno podpredstavljeni.“ (Kymlicka, 2003: 49) Sada može djelovati kako nas Kimlika demanduje u onom što smo ranije konstatirali kada je riječ o njegovim idejama za šиру populaciju, izuzev etničkih osnova, ali ove konstrukcije djeluju više *honorarno* nego da stvarno donose neki impakt. Da li jedno, dva ili pet mjesta u nekom parlamentu može učiniti mnogo? I može, a i ne. Ne može promijeniti većinu u glasanju, ali zasigurno može učiniti da se čuje glas i onih koji su *nevidljivi*. Daleko od toga da sve ovo nema *smisla*, ali kontekst *prava* moramo gledati daleko *šire* osim oslanjanja na neka od njih konkretno, prvenstveno iz razloga što ona djeluju kao sistem poluga u kojem pomjeranjem jedne poluge istovremeno pomjeramo i druge, a to često može dovesti do ozbiljnih posljedica, ili u društvu do konflikta.

Dovoljno je u odbranu ove teze navesti stav Kostasa: „Uspešne borbe za ljudska prava nesumnjivo poboljšavaju život ljudi sporednim rearanžiranjem društvenih hijerarhija i neradikalnim preraspodelama društvenog proizvoda. Međutim, njihov efekat sastoji se u depolitizaciji konflikta kako bi se uklonila svaka mogućnost radikalne promene, na način sličan onom koji je opisao Marks u XIX veku govoreći o ulozi prava na vlasništvo i verskoj slobodi. Ljudska prava funkcionišu na dvostruki način: ona skrivaju i potvrđuju dominantnu strukturu, ali mogu i otkrivati nejednakost i ugnjetavanje, pomažući da se te pojave dovedu u pitanje.“ (Kostas, 2009: 27) Stvari su mnogo *komplikovanije* od toga, jer je u multikulturalnim državama uvijek neophodan konsenzus. Lako ga je naći u zemljama sa dužom historijom vladanja i *upražnjavanja* demokratije, ali u zemljama poput Bosne i Hercegovine rješenje je iznimno teško usaglasiti a da je ono na zadovoljstvo i radost svih članova društva. No, postoje autori koji nude racionalna rješenja za takve izazove, poput

Filandre koji pronalazi *izlaz* za slučaj Bosne i Hercegovine – ali i drugih sličnih primjera – u nečemu što naziva *ustavnim patriotizmom*: „Dosadašnji razvoj bosanskohercegovačke političke zajednice bio je obilježen prvenstvom kolektivizma, ideologije i totalitarne vlasti, tako da se demokratska tranzicija društva zapravo nije ni dogodila. U oba slučaja država se ideološki i partikularno legitimirala, što je nužno vodilo do autoritarnog vladanja i diskriminacije manjina. Stoga bi ideja ustavnog patriotismra građanima svih etničkih zajednica mogla biti prihvatljivo, mada ne i jedino rješenje. Naime, takva se država može rekonstruirati samo na zajedničkoj osnovi koja počiva na ljudskom dostojanstvu, slobodi i jednakosti. Izvor suvereniteta u tome slučaju nije ni narod ni nacija, već sam ustav. Takav samoreferentni ustav značio bi i radikalni otklon od postojećih oblika unutrašnje organizacije države. (Filandra, 2014: 21) Možda se tu i krije jasna putanja borbe za grupnu predstavljenost, preko zakona do ustavne prepoznatosti i uključenosti u politički život, a samim tim i do želje za dobrobiti i funkcionalnosti takve multietničke države u kakvoj određeni narodi žive.

2. Spona individualnog i kolektivnog u multikulturalnom

Iza svega se uvijek krije priča o identitetu. I to je vjerovatno jedina prava istina svih društvenih fenomena. Jako teško će dokazati neko da identitet ne kreće od *individualnog*. Od individualnog opažaja, shvaćanja, poistovjećivanja, prihvatanja, cilja, želje, ambicije, kompleksa, prepreke, *ožiljka* i tako u nedogled. Još teže je razlučiti kada individualno postaje kolektivno i postaje li uopće, a kada kolektivno isključuje individualno. To su polemike *prvog reda*. Individualizirati značilo bi biti *sebičan*, kolektivizirati značilo bi biti *diskriminirajuć*.

U njemu se krije moć. Kola njegovim *bićem*. Definicijски: „Sociološki gledano, kad razmatramo temu identiteta, ponajprije se referiramo na pojam i strukture moći. Već spomenuti naučeni identiteti zapravo su pokazatelji utjecaja koji su izvršeni nad nama. Identitet je, često višestoljetni, skup zapamćenih događaja sabranih u osobnost svake pojedine osobe. Upravo je zato identitet ponajprije pitanje odnosa moći koji je vladao nekim prostorom. To je osobito vidljivo u kriznim situacijama.“ (Altaras Penda, 2005: 58) Ovom je važno pridodati i mišljenje Kalanja: „U svim svjetonazorskim i teorijskim verzijama, bile one liberalne, komunitarističke ili komunitarističko-liberalne, identitet se razmatra kao problem čiju realnost nitko ne osporava.“ (Kalanj 2005: 60) To nas vraća na uvodna

razmatranja, identitet je neizostavan i polazna osnova, a njegova moć *razorna i stvaralačka*. S razlogom krećemo od identiteta prema pitanju individualnih i kolektivnih prava. Kao kritički prilog dodajmo još ovo (načelno odbijajući postojanje objektivnosti i subjektivnosti): „Shvaćen kao specifično kolektivni fenomen “identitet” označava fundamentalnu i posledičnu istost među pripadnicima neke grupe ili kategorije. Ta istost može se shvatiti objektivno (kao istost “sama po sebi”) ili subjektivno (kao doživljena ili opažena istost, istost koja se oseća). Od istosti se očekuje da se ispolji u solidarnosti, u zajedničkim raspoloženjima ili svesti, ili u zajedničkoj akciji. Ova se upotreba sreće naročito u literaturi o društvenim pokretima, o rodu, i o rasi, etnicitetu i nacionalizmu. U toj upotrebi granica između “identiteta” kao kategorije analize i kao kategorije prakse često je zamagljena.“ (Brubaker, Cooper, 2003: 416)

Dajemo nimalo lak zadatak Kimliku, iz poglavlja u poglavlje, s uvodnim teorijskim osvrtima, jer nije lako braniti stavove koji djeluju uzeti van kontekst. No, pomirimo ih. On kaže: „Prije svega, kategorija kolektivnih prava je široka i heterogena. Ona obuhvaća prava sindikata i korporacija; pravo na podizanje razrednih tužbi; pravo svih građana na čist zrak, itd. Ova prava imaju malo toga zajedničkog te je važno da se ideja grupno-diferenciranog građanstva ne trpa u isti koš s milijardom drugih pitanja koja se pojavljuju pod naslovom „kolektivna prava“. Što je još važnije, terminologija kolektivnih prava potiče ljude da stvaraju pogrešne prepostavke o odnosu između grupno-diferenciranog građanstva i individualnih prava. Prirodno je prepostaviti da su kolektivna prava ona prava kojima se koriste kolektiviteti, za razliku od prava kojima se koriste pojedinci, te da se prva kose s potonjima. Kao što ćemo vidjeti, ove prepostavke ne važe za mnoge oblike grupno diferenciranog građanstva. Odnos između grupno-diferenciranog građanstva i individualnih prava zapravo je prilično komplikiran te je potrebno iznaći rječnik koji može obuhvatiti sve njegove nijanse.“ (Kymlicka, 2003: 53) Možda bi sve bilo jako jednostavno da se priča završava tu, ali ona zapravo tek počinje. Kada govorimo o pravima, možemo reći i da govorimo o nekoj vrsti *zahtjeva* koje neka skupina može imati prema različitim subjektima. Autor to vidi ovako: „Treba razlučiti dvije vrste zahtjeva koje može postaviti neka etnička ili nacionalna skupina. Prva uključuje zahtjeve skupine spram vlastitih pripadnika; druga uključuje zahtjev skupine spram šireg društva.“ (Kymlicka, 2003: 54) Ti zahtjevi nisu nimalo jednostavnii i oni su mnogo više od tek osnovnih *prava*. Zapravo, Kimlika ove dvije vrste

zahtjeva – koje označava kao kolektivna prava – naziva „unutrašnjim ograničenjima“ (prvopomenute) i „izvanjskim zaštitama“ (drugopomenute).

Definiciju kolektivnih prava kakvu pronalazimo u *Multikulturalnom građanstvu* prenesimo u cijelosti: „Prema jednoj prirodnoj interpretaciji, „kolektivna prava“ odnose se na prava koja su dodijeljena kolektivitetima i kojima se oni koriste, pri čemu su ta prava različita od prava dodijeljenih pojedincima koji sačinjavaju kolektivitet, a možda se i kose s njima.“ (Kymlicka 2003: 68) Ovo na prvi pogled izgleda jako zbumujuće. Ne smijemo upasti u zamku nedovoljno razjašnjenih pojmova. Pokušajmo u Rancièreovim stavovima pronaći bolji uvid u prethodno izrečeno o individualnim i kolektivnim pravima: „Kako atomizacija pojedinaca može značiti pobjedu broja i sile mogla bi ostati nejasna čitatelju. No, pozivanjem na pojam individualizma stvorena je velika izlika. To da individualizam toliko ne ide u korist narodu koji uostalom pokazuje svoje duboko gnušanje prema kolektivizmu i totalitarizmu tajna je koju je lako razriješiti. Tu nije riječ o kolektivitetu općenito koji s toliko strasti brani prokazivač demokratskog individualizma. Riječ je o određenom kolektivitetu, kolektivitetu čvrstog hijerarhiziranog tijela, sredina i atmosfera koji znanja prilagođuje položajima iza mudrog upravljanja elite. I nije individualizam ono što taj prokazivač odbija, nego mogućnost da bilo tko dijeli njegove prednosti. Prokazivanje demokratskog individualizma naprosto je mržnja jednakosti pomoću koje prevladavajuća inteligencija samu sebe potvrđuje kao upravo onu elitu kvalificiranu da upravlja slijepim krdom.“ (Rancière, 2008: 83)

Iz svih okvira uvijek moramo izuzeti *pravilo* kada su u pitanju društvene nauke, jer teorijski je jako teško ilustrirati istu tezu na različite primjere. Mi ne znamo kako bi se neki narodi ili grupacije ponašali sa određenim setom prava ugrađenih u zakone i ustave. To je uvijek mač sa dvije oštice. U knjizi koju kritiziramo prikazano je mnogo takvih primjera, kako kroz slučajeve sa useljeničkim, tako i sa domorodnim narodima.

Tim tragom i Kimlika naglašava: „Neupućenima je često teško procijeniti vjerojatnost da će samouprava urođeničke ili nacionalne manjine voditi gušenju temeljnih individualnih prava.“ (Kymlicka, 2003: 61) Ali istina za volju ona u najvećem broju slučajeva i vodi ka tome. Najviše u slučajevima gdje imamo stanovništvo koje iz različitih kulturoloških razloga, bilo iz ideoloških ili religijskih ograničenja, ne može uređenje svojih svakodnevnih životnih interakcija urediti spram načela liberalne demokracije. Ovo se također pokazalo

nefunkcionalnim u primjerima *izvezene* demokracije u druge zemlje, koje su nerijetko razorene ratovima ili važe za konfliktna društva.

Zato ogromnu ulogu u svemu ovome igra država. Kao organizaciona jedinica ljudi i svih njihovih potreba, u vremenu i prostoru, ona treba biti korektivni faktor u svemu. Naravno, ne jedini i ne konačni. Neka vrsta dijalektičkog procesa je najbolja u ovom slučaju. To pronalazimo i u ranim radovima teoretičara kao što je Mill: „Zlo počinje kad vlada, umjesto da podrži djelovanje i snagu pojedinca ili skupina, djeluje umjesto njih, kad ih, umjesto da ih obavještava, savjetuje, i u slučaju potrebe javno prekori, primorava da rade u lancima, ili im zapovijeda da stanu u stranu, pa sama radi umjesto njih. Država, napoljetku, vrijedi onoliko koliko vrijede pojedinci koji je sačinjavaju, a država koja zapostavlja duhovnih razvital i napredak pojedinaca zbog malo veće upravne vještine ili radi onoga što se u poslovnim detaljima u praksi čini kao da je upravna vještina, država koja sprečava razvoj svojih građana zato da bi bili prikladnijim oruđem u njenim rukama, pa makar u korisne svrhe, uvjerit će se da se s malim ljudima zaista ne mogu postizati velike stvari, a da joj savršenstvo stroja kojem je sve žrtvovala na kraju ništa ne koristi, budući da mu nedostaje životne snage koju je više voljela odstraniti, kako bi stroj mogao raditi bez zapinjanja.“ (Mill, 1988: 194)

Individualno u domenu *primitivno* kolektivnog nema prostora za bitisanje. Svaka ekskluzivnost tome bila bi *zločin*. Tradicija je nešto što bi trebalo biti lijepo sjećanje, a nikad *pravilom*. To razumije i Kimlika: „Malo je entuzijazma za ono što bismo mogli nazvati „čistim“ unutrašnjim ograničenjima, to jest zaštitu povijesnih običaja ili vjerskog karaktera neke etničke ili nacionalne skupine putem ograničavanja temeljnih građanskih sloboda njenih pripadnika.“ (Kymlicka, 2003: 66) Naprosto se čini kako je jedino bitno za neku zajednicu koja zahtjeva ekskluzivna prava da zadrži brojnost ili da faktički *izumre* zbog smanjenja broja članova, pa na taj način pokušava indoktrinirati što veći broj potomaka svojih postojećih pripadnika. U svemu tome ne postoji ništa *liberalno*.

3. Interesi pojedinca ili samoočuvanje zajednice

Neodoljiv je osjećaj potrebe da započnemo sa jednim citatom Laclaua: „Cela ova priča očigledno vodi jednom neizbežnom zaključku: jaz između univerzalnog i partikularnog je nepremostiv – što znači da univerzalno nije ništa drugo do partikularno koje je u nekom trenutku postalo dominantno, to jest da se nikako ne može ostvariti pomireno društvo. A, kao

što smo već rekli, u svetu stvarnih činjenica, prizor društvenih i političkih borbi tokom 90-ih godina dvadesetog veka kao da nas suočava sa umnožavanjem partikularizama, dok se stanovište univerzalnosti sve više odbacuje kao staromodan totalitarni san.“ (Laclau, 2003: 161) Bez također potrebe da ovo dalje problematiziramo i pojednostavljujemo, pogađa suštinu i tu mu je mjesto.

Razlog ovoj kratkoj temi je jedan Kimlikin citat: „Baš kao što određena individualna prava proistječu iz interesa svakog pojedinca za osobnom slobodom, tako i određena prava zajednice proistječu iz interesa svake zajednice za samoočuvanjem. Ta se prava zajednice moraju onda odvagnuti prema pravima pojedinaca koji tu zajednicu sačinjavaju.“ (Kymlicka 2003: 71) Loše je kad ljudi robuju običaju i tradiciji, naročito onim koje im ne daju da *idu* naprijed, koje koče razvoj. Samoočuvanje u velikom broju slučajeva podrazumijeva slijediti određene norme i pravila koja se ne smiju kritizirati ili dovoditi u pitanje. Nad njima se vrši divinizacija. Lako se ide u dogmu.

Liberalizam ovdje igra zaista važnu ulogu. Možda nekad i previše važnu da bi *sam* shvatio svoju vrijednost. Pojedinca bi trebalo vratiti u fokus javnog interesa. To dobro opisuje Beri: „Pojam javnog interesa može (i ima osnova za to) biti protumačen kao savremena verzija onih „agregativnih“ pojmova, kao što su „opšte dobro“ i „opšta volja“, koji se mogu naći u tradicionalnoj političkoj misli. Ovi pojmovi danas su, u izvesnoj meri, diskreditovani, uglavnom zbog toga što se skupine kao što su „grupa“, „zajednica“ i „društvo“ uzdižu na položaj na kojem simbolizuju „više“ vrednosti od vrednosti pojedinca.“ (Barry, 2012: 323)

Onda je i sasvim jasno zašto se – kako Kimlika navodi – kolektivisti i individualisti „ne slažu oko toga mogu li zajednice imati prava ili interes neovisno o svojim pojedinačnim pripadnicima.“ (Kymlicka 2003: 71) Kako da i u čemu dijele mišljenje kada u brojnim primjerima jedni druge isključuju, ne priznaju, marginaliziraju, izostavljaju ili umanjuju međusobno *vrijednost* jedni drugima.

Ne krenuti od „ja“ bilo bi prepustiti se konformizmu i avanturizmu koji često ideološki odvodi na stranputicu, dok s druge strane naučiti artikulirati vlastito „ja“ u pogledu prava predstavlja veliki izazov u svim vremenima, a nesumnjivo i u današnjem, gdje jaz između različitih identiteta nikad nije bio veći i primjetniji.

LIBERALIZAM – TRADICIJA ILI DISKONTINUITET?

Knjiga *Multikulturalno građanstvo* sa sobom nosi i podnaslov *Liberalna teorija manjinskih prava*. Pored toga, dobar dio knjige, ali i svog životnog rada, autor posvećuje preispitivanju liberalnih načela i razvoja liberalne misli kada su u pitanju ideje multikulturalizma, kulture općenito, prava manjina i slobode.

Liberalizam u današnjem vremenu se nalazi u eri velikih izazova i dilema. Na mnoge od njih ima *odgovor*, ali na mnoge i nema, na neke od njih ga traži, a opet veliki broj njih ignorira. U jeku jačanja desničarskih opcija širom svijeta te onog što danas nazivamo neoliberalizmom i *novom desnicom*, intervencije za odbranu liberalne tradicije nikad nisu bile potrebnije. Istina, djeluje paradoksalno kada uvidimo činjenicu kao da mnogi teoretičari i intelektualci kalkuliraju i dobro razmisle prije nego bilo šta objave ili kažu u javnosti, danas, u vremenu kada ljudske slobode nikad izraženije nisu bile, pogotovo u razvijenim društvima.

Sve ovo problematiziramo iz razloga što kada govorimo o tradiciji, onda moramo govoriti i o nekom kontinuitetu, odnosno onom što tu tradiciju čini *tradicijom*, ponovljivim nizom događaja, pojava ili praksi. Tradicija nije isto što i premišljanje da li u *lošem* momentumu treba djelovati i održati je, ili je prikriti, stopirati i čekati bolja *vremena*.

S druge strane, potrebno je također razmišljati i evolutivno. Koliko je neka tradicija učinila u sferi razvoja i napretka, ako se već kontinuirano *ponavlja*, ima svoj intenzitet. Ako nije mnogo, kakva opravdanja imamo za njeno održavanje, ako jeste dokažimo to.

1. Liberalna odbrana manjinskih prava

Krenimo od 19. stoljeća, s kojim i Kimlika kreće. Formulira to na ovaj način: „Uobičajena je dogma liberalizma devetnaestog stoljeća bila da multinacionalna carstva Europe, kao što su Habsburško, Osmansko, te caristička carstva, prema nacionalnim manjima postupaju nepravedno.“, a onda dopunjava deskriptivno tu *nepravednost* uz citiranje nekoliko autora: „Nepravednost je prije bila u nepriznavanju njihovih nacionalnih prava na samoupravu, koja se shvaćalo kao bitan komplement individualnim pravima, budući da „ideal slobode pronalazi svoju osnovu, i osigurava svoje korijene, u autonomiji nacionalne skupine. Promicanje nacionalne autonomije „nudi ostvarenje idealna 'područja slobode', ili drugim riječima, slobodnog društva za slobodne ljudi.“ (Kymlicka, 2003: 75) Liberalizam jako rano shvaća ulogu *neovisnosti*, ili bolje rečeno priznatosti samouprave o kojoj je

Kimlika mnogo govorio u grupno-diferenciranim pravima. Naravno, ne postoji mnogo primjera – koji su bili presedani bez skrivenih namjera – u kojima su spomenuta carstva i imperije dozvoljavale bilo kakvu vrstu autonomije manjinskim ili pokorenim narodima.

Prilog našoj tezi o važnosti individualnih prava u kontekstu liberalizma jeste i stav klasičnog liberalizma: „Ljudska su prava od svojih početaka shvaćana kao individualna. Klasično liberalno shvaćanje ljudskih prava temelji se na njihovu poimanju kao negativnih slobodarskih prava usmjerenih prema zaštiti pojedinaca od države. Individualna prava koja politička vlast može ograničiti i sputati dio su temeljnih ustavnih prava. Pravo građana kao ograničenja vlasti nužno je u očuvanju slobode pojedinaca. Liberalni stav zasniva se na činjenici da su temeljna prava neophodna za ozbiljenje slobode, ali ona ne čine slobodu u cijelosti, već su samo njezin dio.“ (Stanković Pejnović, 2010: 171) Antropocentrizam je ono što neoliberali tendenciozno crpe iz ideje liberalizma pokušavajući postaviti *jakog* i *hrabrog* pojedinca u centar zbivanja, koji je u svojim *poslovima* prepusten sebi i sam je kreator svoje *sudbine*. U ranije iznesenom stavu zapravo imamo nešto drugačiju situaciju, vratimo se na princip *ograničenih* sloboda u kojima je neka naša sloboda *dozvoljena* do granice u kojoj krši prava i narušava slobodu drugoga. Zato se kaže da su individualna prava samo dio cijelosti slobode. Hoće se reći da i princip nacionalne samouprave, o kojem trenutno govorimo, počinje od pojedinca koji je spreman svoja individualna prava prilagoditi kolektivnim potrebama.

Pronalazimo pomalo *duhovit* primjer kakav Kimlika prezentira u poglavlju *Preispitivanje liberalne tradicije*: „Liberalna predanost nekom obliku nacionalne samouprave bila je tako česta da je George Bernard Shaw jednom sarkastično primijetio da je „Liberal čovjek koji ima tri dužnosti: dužnost prema Irskoj, dužnost prema Finskoj i dužnost prema Makedoniji“ (Sve tri nacije su u to vrijeme bile inkorporirane u multinacionalna carstva.) Obratite pozornost kako cilj liberala nije bio da se svim građanima tih multinacionalnih carstava dodijele individualna prava, nego prije da se dodijele političke ovlasti nacijama koje su sačinjavale svako od tih carstava.“ (Kymlicka, 2003: 76) Ovo je sjajan primjer ispravne borbe za liberalna prava i vrijednosti jer je u suštini ta borba – ipak na kraju dana – zaista samo politička. Bez institucionalne, parmlamentarne borbe i političkog dijaloga, kompromisa i konsenzusa, svaki drugi oblik *borbe* ostavlja bi neki utisak *nametanja* i prisile. Na osnovu njih utemeljujemo kolektivna prava i Kimlika je to dokazao na primjeru Amerike i Kanade te su se i brojni drugi autori usaglasili s tim. Štaviše mnogi su

uopće prestali pisati o njima jer je u toj mjeri *očigledno* u kojoj mjeri su ona prepoznata i priznata: „Možemo zaključiti da pitanje jesu li moguća kolektivna (kulturna) prava nema više praktičnog političkog smisla, ali i dalje ostaje teorijski (konceptualno) otvoreno, osobito u okviru paradigmе političkog liberalizma i njegove koncepcije društvene pravde. Praktično, dakle, mnogi oblici grupnih prava, i to u obje inačice njihove primjene - individualnoj i kolektivnoj - prihvaćeni su u mnogim liberalnim demokracijama, kako novog tako i starog svijeta. Njihova puna konstitucionalna legitimnost priznata je u nizu sudskeih presedana (na čemu počiva anglosaski pravni sustav), prvenstveno u SAD-u i Kanadi.“ (Mesić, 2007: 541)

Kimlika ostaje pri svojim stavovima kada su u pitanju tvrdnje u odbrani manjinskih prava, pa kaže sljedeće: „da je individualna sloboda na neki važan način vezana uz pripadnost pojedinca svojoj nacionalnoj skupini; i da grupno-specifična prava mogu promicati jednakost između manjine i većine.“ (Kymlicka, 2003: 77) Ovdje imamo uzročno-posljedičnu vezu između pojedinca, nacionalne skupine i nacionalne pripadnosti. Pogledajmo šta sve pojedinac mora prihvatići da bi imao utisak kako će njegova prava imati *pretpostavku* ostvarivosti: potrebno je da pronađe svoj identitet i pripadnost nekoj nacionalnoj skupini, onda je potrebno prihvatići orijentaciju te nacionalne skupine ka nacionalnoj pripadnosti, odnosno koliko i u kakvoj mjeri je ona orijentirana prema državi u kojoj se nalazi i da li je doživljava ili prihvaca kao *svoju*, pa tek onda iznaći načine – u vidu predstavljenja – da u njoj ostvaruje svoja prava. To je zapravo proces u kojem se liberali nadaju da će kroz ostvarivanje svojih prava i izostanak bilo kakve represije ili zabrana, ne kolektivno nego individualno svi ti pojedinci transcendentirati u model građanina, odnosno formirati građanstvo jedne države. Dobar primjer daje Brčić koja navodi: „Kako je zajednički identitet ključan za stabilnost političke zajednice, bilo je potrebno slobodne i jednakе pojedince liberalne-demokracije vezati nekakvim zajedničkim identitetom koji će podržavati njihova prava. Upravo se preko idealnog univerzalnog građanstva pronašao način vezivanja pojedinca uz političku zajednicu. Stabilnost takve zajednice ostvaruje se iz razloga što se građanstvo ne smatra samo pravnim statusom, definiran skupom prava i odgovornosti, nego se shvaća i kao identitet koji se ozbiljuje kroz pripadnost političkoj zajednici. Formiranjem idealnog univerzalnog građanstva, u liberalno-demokratskim državama formirala se svim građanima zajednička politička kultura. (Brčić, 2008: 50) I ona nije nužno jednostrana, ne predviđa nikakvu vrstu podrazumijevajućeg dogovora i prihvatanja istih vrijednosti, odluka ili pogleda, ona jednostavno podrazumijeva dijalog, konstruktivan i kritički fokus na ono što je

potrebno razriješiti u društvu. Na ovaj način, uz mesta koja su osigurana za *manjine*, Kimlikine ideje dolaze do izražaja i djeluju kao moguće. Štaviše, one zaista danas već jesu i ostvarene u brojnim demokracijama.

U svom djelu, a imajući u vidu ranije tvrdnje, Kimlika citira Milla i njegov stav o multinacionalnim državama: „Među ljudima koji nemaju osjećaj međusobne povezanosti, pogotovo ako čitaju i govore različite jezike, ne može postojati jedinstveno javno mnjenje nužno za djelovanje predstavničke vladavine... općenito je nužan uvjet za slobodne institucije da granice vladavina budu uglavnom u skladu s granicama nacije.“ (Kymlicka, 2003: 78) Ovo se pokazalo netačnim i mogućim. Globalizacija je u tome odigrala najveću ulogu. Javno mnjenje je prešlo i *preraslo* svaki karakter *lokalnog*, samim tim sfera njegovog utjecaja je drastično smanjena. Naravno da se povezanost o kojoj Mill govori, a Kimlika je kasnije obrazlaže, podrazumijeva, ali ona danas ima drugačije elemente i esenciju. Ljudi se manje povezivaju na nivou nacionalne, etničke ili religijske pripadnosti, a daleko više na nivou svojih interesa, poslovnih, životnih, a zatim i na nivou svojih potreba koje nadilaze bilo kakvu *pripadnost* koja je arhaična i usko vezana za tradicionalističke okvire u konzervativnim društvima koja ne preporučuju ili izričito zabranjuju bilo kakvu interakciju sa *drugim* i *drugačijim*, a zapravo u suštini *istim*. Konačno, Mill ima veliki broj kompromitirajućih momenata u svojim djelima. Poput onog koji Kimlika spominje kada je riječ o integraciji manjih u veće nacije, što je absurdno i u potpunosti suprotno onom što Kimlika promovira. Sve i da nije, u suprotnosti je sa *zdravim razumom*.

2. Liberalizam protiv multikulturalizma

Vjerovatno površno analizirajući ideje i jednog i drugog koncepta, moglo bi se reći da u njima nema ničeg suprotstavljenog jedno drugom. Pa čak i da su ideoološki zapravo zadržani ili postali na osnovu istih ili sličnih percepcija. Ili možda da je multikulturalizam proizišao iz liberalizma. Razne su opcije.

No, suočimo ih. Kao polazni argument uzmimo razmatranja Pužića: „O društvenom položaju manjinskih identiteta javna se rasprava osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća polarizirala oko dvaju suprotstavljenih gledišta: liberalizma i multikulturalizma. Središnja se tema rasprave kreće oko propitivanja prikladnosti uvriježenih liberalno-demokratskih načela u uvjetima kulturno pluralnih i socioekonomski podijeljenih (zapadnih) društava. Prema liberalnom modelu, kulturne će manjine biti zaštićene, ako se zajamče

temeljna građanska i politička prava svim pojedincima bez obzira na društvenu ili kulturnu pripadnost... Multikulturalisti napadaju liberalni model jednakih prava te mu, unatoč „dobrim namjerama”, pripisuju svjesnu ili nesvjesnu težnju za asimilacijom i većinskom dominacijom. Pritom je najviše kritiziran status jednakog građanstva (citizenship). (Puzić, 2004: 64) *Teška srca* gledajući u činjenično stanje, zaista se može zaključiti kako je asimilacija, koja na prvi pogled uopće ne djeluje takvom zaista rezultat integracije u društvene tokove kada se uzme liberalna tradicija u validan kontekst. Sad je samo pitanje čemu vodi jedno, a čemu drugo. Ako dobrovoljna asimilacija vodi ka stabilnoj multikulturalnoj državi koja različitosti artikulira na izvjestan način i ima održive temelje, je li bolja od inzistiranja na neodrživom modelu ekskluzivnih statusa koji se dodjeljuju pojedinim grupacijama kako bi se nerado zadržale u zemlji u kojoj ne traže dugoročni ambijent življenja. Kimlikino shvanjanje ove problematike kulminira ovom rečenicom: „Vjerojatnost nasilja se dramatično povećava kad se neku manjinu shvaća (ili ona samu sebe shvaća) kao pripadajući dio susjedne „matrične države“ koja sebe proglašava legitimnim zaštitnikom te manjine.“ (Kymlicka, 2003:86) Brojni su primjeri takvih zemalja, a naročito poznat je primjer Bosne i Hercegovine.

Dolazimo i do zanimljivog pojma koji vodi ka onom što ćemo opisati nakon njegove definicije, a o kojem i Kimlika kratko govori. To je iredentizam. Prema Ambrosiou u Britannici jednostavno ga definišemo kao: „Teritorijalni zahtjev zasnovan na nacionalnoj, etničkoj ili istorijskoj osnovi.“ (Ambrosio, 2023) On je tanka nit ka ambicijama i zahtjevima za osamostaljenje, odcjepljenje ili viši nivo autonomije kod brojnih naroda i nacija širom svijeta. Jednostavno, nakon što etabliraju svoje postojanje, institucije i ulogu na državnom nivou, neki narodi će krenuti tim putem. Koji nadasve nije iracionalan. Ali kroz koncept multikulturalizma imaju mnogo veću šansu i priliku za to, on im zapravo služi kao poluga moći.

Tu se rađaju konflikti između liberalizma i multikulturalizma. To odlično opisuje Beljinac: „Kada govorimo o odnosu individualne slobode i manjinskih prava, žarišnu tačku teorijske rasprave između liberalizma i multikulturalizma čini problem ograničene autonomije članova neliberalnih etno-kulturnih grupa. S druge strane, popularni multikulturalni argument protiv liberalizma glasi da liberalizam, s obzirom da se temelji na uvažavanju principa individualne autonomije, nužno ograničava egzistenciju onih etno-kulturnih grupa koje taj ideal ne vrednuju mnogo. Nije potrebno posebno isticati da su i

autonomija i multikulturalizam, po sebi, složeni koncepti kojima je moguće pristupiti na više načina. Isto tako, i njihov međusobni odnos moguće je proučavati iz različitih teorijskih perspektiva. U liberalnoj političkoj teoriji autonomija se koncipira na tri načina: moralno (sveobuhvatno), perfekcionistički i politički.“ (Beljinac, 2011: 152)

Stoga je neophodno demantovati Kimlikinu izjavu: „Etničko je buđenje u biti stvar samoidentiteta i samoizražavanja, i nije povezano sa zahtjevima za oživljavanjem ili stvaranjem zasebnog institucionalnog života.“ (Kymlicka, 2003: 99) To jednostavno samo po sebi nije tačno. Takva vrsta *budjenja* uvijek vodi ka institucionalnim akcijama i inicijativama.

3. Podrška liberala i njen izostanak

Možda i *najgrublja* od svih drugih kritika koje je dao Kimlika u pogledu neadekvatne podrške i njenog izostanka kada su u pitanju grupno-specifična prava bila je ova: „Pa ipak je mnogo suvremenih liberala steklo uvjerenje kako su manjinska prava inherentno u sukobu s liberalnim načelima. Liberali danas uporno tvrde da liberalna predanost individualnoj slobodi unaprijed isključuje prihvatanje kolektivnih prava, te da liberalna predanost univerzalnim pravima (pravima „slijepim za boje“) unaprijed isključuje prihvatanje grupno-specifičnih prava. No te otrcane izjave nisu dio liberalne tradicije. Malo je liberala, ako ijedan, sve do nedavno, pretpostavljalo da liberalna načela dopuštaju samo univerzalna individualna prava. Ono što suvremeni liberali smatraju čvrsto ustanovljenim liberalnim načelima zapravo su novi dodaci liberalnome kanonu. (Kymlicka, 2003: 101) Zatim u nastavku predstavlja „tri faktora“ nastala kroz razvoj „poslijeratnog liberalnog konsenzusa“, a za koja smatra da su direktno usmjerena protiv grupno-diferenciranih prava: „*realpolitički* strah za međunarodni mir, predanost rasnoj jednakosti, te zabrinutost zbog eskalirajućih zahtjeva useljeničkih skupina.“ (Kymlicka, 2003: 1001) Ove faktore smo svojevrsno i sami mapirali kroz različite primjere, argumente i komentare dok smo komparirali stavove i mišljenja brojnih drugih autora.

Nije mali broj autora koji će stati u odbranu Kimlike da on zapravo ne napada liberalizam, štaviše da mu daje potreban *vjetar* u leđa kako bi uradio ono što se od njegovih zagovornika, predstavnika i teoretičara očekuje. Jednom takvom argumentacijskom linijom vodi se i Hodžić kada kaže: „Drugim riječima, Kymlicka nudi teoriju prema kojoj manjinska prava nisu suprotnost liberalnom viđenju ljudskih prava, odnosno, kako njihovo priznanje ne

podrazumijeva podrivanje izvornog liberalnog koncepta. Svoju teoriju izvodi iz slobode izbora u oblikovanju vlastitog života, a kulturno članstvo pruža nam smislene opcije za ostvarenje izvršenog izbora i organizaciju života.“ (Hodžić, 2013: 100) Djeluje kao da Kimlika željno čeka nadopunu svojih teorija i promišljanja, a najviše to očekuje ponovo od liberala. O njihovoј recepciji moći ćemo govoriti tek u nekoј daljoј budućnosti.

Posljednja stvar na koju ćemo se osvrnuti u ovom poglavlju jeste jedna doza naivnosti koju Kimlika prezentira za šta s razlogom ne možemo pronaći nikakvu paralelu između podrške liberala takvoј tezi: „Samouprava ne zahtijeva općenitu decentralizaciju vlasti, nego izričito priznanje nacionalnih skupina putem takvih prava kao što su jezična prava, prava na zemlju, asimetrična raspodjela ovlasti, te ponovno povlačenje političkih granica. Općenito govoreći, socijalistički zagovornici decentralizacije nisu prihvatili zahtjeve nacionalni skupina. Štoviše, bili su isto toliko neskloni da nacionalnim manjinama odobre političkih status koliko i raniji zagovornici centralizacije. (Kymlicka, 2003: 105) Ukratko, samouprava je u praksi korak do decentralizacije, a decentralizacija korak do secesije. Ne preko noći, ne odjednom, dugoročno. Historija je dokaz tome.

Ne samo i historija, to Kimlika – citirajući Millera – samo nekoliko paragrafa kasnije i sam potvrđuje na ovaj način: „Ukoliko nacionalne manjine shvaćaju sebe kao poseban narod, a ne jednostavno kao jedan dio političkog ustrojstva zajedničke nacije, njihovim se zahtjevima ne može udovoljiti. One se moraju ili odcijepiti ili se asimilirati.“ (Kymlicka, 2003: 107) U biti naivnost se ogleda u tome da vjerujemo kako bilo koji narod, bio on urođenički ili useljenički, nakon što ostvari neophodne uslove za svoju samostalnost na nekom teritoriju, pogotovo na kojem postiže određenu vrstu demografske homogenosti, nije spremna korak dalje, koji je *prirodan*. To je čista geopolitika. Ne vjerovati u nju, značilo bi gubiti na bojnom polju koje se može *otvoriti* svakog trena.

Zaključimo uprostavanjem. Teorijski vidjeli smo nekoliko dobrih poenti, ali i propusta. Ideja koje Kimlika promovira definitivno nisu konačne niti zaokružene. Imaju svojih nedostataka, kao što je na primjer ovaj: „Kimlikina interpretacija liberalizma, dakle, štiti pravo na kulturni kontekst, ali ne i na određenu kulturu. Ako bi kultura domorodaca Kanađana bila uništena prisustvom bijele većine na njihovoј teritoriji, ali su pojedini pripadnici manjine bili u mogućnosti da se asimiliraju, iako protiv svoje volje, u bijelu kulturu, tada Kimlika ne bi video nikakav razlog za odobravanje da ova manjina ima bilo

kakve privilegije. To je zato što im asimilacija u većinsku kulturu garantuje ono što je važno u kulturi sa Kymlickine tačke gledišta – sposobnost da procenjuju i biraju između različitih životnih opcija.“ (Margalit, Halbertal, 1994: 504). Ovo je bila odlična najava za poglavlje koje je ispred nas, a radi se o važnoj poveznici slobode i kulture.

NEKROLOG JEDNOJ SLOBODI

Sloboda je mrtvorodenče. Svi snovi o njoj su nedosanjeni. Svaki početak s njom, kraj je. I nikad je nećemo zaista *osjetiti*. Ne postoji ništa neuhvatljivo poput nje. Svaki rad, djelo, knjiga posvećeni njoj, malo su. I ničeg ljepše bilo ne bi od doživjeti je.

Nažalost, ne konkretno o takvoj slobodi i njenoj poveznici s kulturom piše Kimlika, ali u ovom poglavlju ćemo pokušati kroz njegove primjere i kroz ono slobodino *ontološko* dati uvide u važnost i ulogu misli o njoj.

Krenimo snažno, svađalački i nastrljivo. Jer: „Oni koji nastupaju pomirjivo, žele da predahnu.” (Tzu, 2014:146)

S razlogom dajemo naziv „nekrolog“. Jer imamo pravo na to. Jer imamo dug.

1. Kimlikina percepcija slobode i kulture

Interesantan podatak o knjizi *Multikulturalno građanstvo* jeste da upravo u poglavlju koje govori o slobodi i kulturi, autor otkriva *cilj* i namjeru knjige koju je napisao: „Namjera ove knjige je da razvije karakteristično liberalan pristup manjinskim pravima.“ (Kymlicka, 2003: 111) Bit ćemo slobodni, i prije kraja, reći da je ta namjera ispunjena i da je profesor Will to zaista uspio. Uspjeh se ne mjeri po broju prodanih knjiga, održanih promocija i njenih izdanja – ne isključujući da je i to jedno od mjerila – više od svega se mjeri kritikama koje uslijede na nju i svim onim što ona izazove.

Tip slobode kakav propagira liberalizam, a koji mnogo brine Kimliku djeluje kao njemu nedovoljno jasan. Ili možda i sam ne želi otvoreno pristupiti njegovoj problematici. Prije nego spomenemo njegove dvojbe u pogledu temeljnih načela liberalizma, podsjetimo se jednog sjajnog primjera o slobodi: „Ko zagospodari jednim gradom, naviklim da živi u slobodi, a ne uništi ga, kasnije će on uništiti njega, jer pobuna se uvek diže pod oreolom da to činimo u ime slobode i za odbranu starih običaja koje ni vreme ni učinjena dobročinstva ne mogu izbrisati iz zaborava. Ako se stanovnici grada ne razjedine ili ne rasele, sećaće se svoje slobode u svakoj prilici, kao što je bio slučaj sa Pizom posle stogodišnjeg robovanja Firentincima. Ali kad su gradovi ili pokrajine navikli da žive pod vlašću jednog vladaoca i kada se njegov rod zatre, kako su navikli na pokornost, a svesni da niko iz porodice nekadašnjeg vladara nije ostao u životu, ne mogu da se slože da izaberu novoga vladaoca iz

svojih redova, ne umeju da žive u slobodi.“ (Machiavelli, 2015: 46) Razlog ovom citatu jeste dokaz o važnosti partikularnog, odnosno individualnog shvaćanja slobode i prava. Kako očekivati od bilo koje grupacije ljudi da shvati svoje kolektivna prava ako uopće ne razumije i ne shvata svoje individualne potrebe i prava neophodna za njihovim ostvarenjem. Kimlika kao da luta kada kaže: „Temeljna načela liberalizma su, naravno, načela individualne slobode. Liberali mogu podržati manjinska prava samo ukoliko su ona u skladu s poštivanjem slobode i autonomije pojedinca.“ (Kymlicka, 2003: 111) Želi li to Kimlika reći da postoje manje i više slobodni ljudi? Ili da su neki ljudi *slobodniji* od drugih? Ili smo svi slobodni, ili niko nije? Naravno da ovo zvuči površno i pogrešno. Misaono je svako *sloboden*, fizički malo ko, ali najmanji broj živi u bilo kojoj od tih sloboda. Sloboda nije kada je ispoljavamo prema sebi samima, nego prema drugima. Onda, s druge strane kako to da Kimlika predstavlja koncept u kojem pretpostavlja da ako je neko liberal, on po automatizmu mora da ne poznaje bilo kakva druga prava osim individualna. Za njega ne postoji svijet drugaćije slobode do one koja počinje od pojedinca?

Kad smo već na samom početku toliko duboko filozofiski zakoračili u sferu slobode, dajmo joj i jednu od najpoznatijih definicija – Hegelovu – koju Šarčević naglašava u jednom pogовору: „U tom pogledu je značajano da je sama svjetska povijest, koja „predstavlja razvitak svijesti duha o njegovoj slobodi i ostvarenju, što ga je proizvela takva svijest“, to carstvo ozbiljene slobode, beskrajno veliko djelo duha što producira ne samo različite stilove u pjesništvu, likovnim umjetnostima, znanostima i filozofijama, nego i razliku umnosti koja se preobraća u razliku u rangu – ona je za Hegela zapravo druga priroda.“ (Adorno, 1990: 143) Nije li dovoljno vremena prošlo da svi ljudi svijeta, ne samo liberali, imaju dovoljno jasnu percepciju o slobodi? Ipak, žive u potpunoj suprotnosti njoj. Dugo je vremena prošlo od onog Volterovog: „Pojavila se nečastiva i osiona sekta koja svoje lažno učenje ulepšava imenom filozofije... Sloboda misli, to je njihov borbeni poklič koji se razleže s jedne strane sveta na drugu... Broj njihovih pristalica raste. Države se ljujaju na svojim vekovnim temeljima.“ (Voltaire, 2021: 199) Ne srušiše se temelji takvih *država*, nego se učvrstiše. Filozofi koje Volter spominje, završiše kao izgnanici, *ludaci*, izgoriše na lomači i na različite tragične načine okončaše svoje živote. Možda je i to bila *sloboda*.

Naime, započinjući poveznicu koju Kimlika pravi između slobode i kulture, važno je predstaviti jedan važan pojam: *socijalna kultura*. To pojašnjava na ovaj način: „Kao što sam napomenuo u drugome poglavlju, termin „kultura“ upotrebljava se da pokrije grupe svih

vrsta, od tinejdžerskih bandi do svjetskih civilizacija. Ona vrsta kulture na koju će se ja, međutim, usredotočiti jest *socijetalna* kultura, to jest kultura koja svojim pripadnicima osigurava smislene načine života u punome rasponu ljudskih aktivnosti, uključujući društveni, obrazovni, vjerski život, razonodu, te ekonomski život, obuhvaćajući i javnu i privatnu sferu. Te su kulture uglavnom teritorijalno koncentrirane i utemeljene na zajedničkom jeziku. (Kymlicka, 2003: 113) Iz ovoga ponovo dobijamo utisak kako Kimlika insistira na vraćanju kulture na nivo *etničkog*, odnosno *grupnog* koje se zasniva na pripadnosti određenoj kulturi koju poistovjećuje s narodom ili nacijom. Ostavljujući ih na tom nivou, Kimlika kao da nikako ne prepostavlja njihovu stagnaciju u razvoju. Interkulturnost, odnosno življenje jednih sa drugima – ne jednih pored drugih – dovodi do *pomjeranja* granica čovjeka i ljudi. Okviri u kojima pronalazimo grupe kod Kimlike su previše zatvorene ili ih bar on zatvara u takve okvire prije nego ostvare sa svoja prava. Što djeluje pogrešno. Odnosno to bi zavisilo iz koje pozicije gledamo, znamo: „da je za kralja sve bolje što njegovi podanici imaju sve manje, jer njegova sigurnost baš u tome i leži ako mu narod ne pliva u bogatstvu i slobodi, jer kad ljudi uživaju bogatstvo i slobodu, oni nisu raspoloženi da podnose grubu i nepravednu vlast, dok, naprotiv, beda i siromaštvo omekšavaju karaktere ljudi, čine ih pokornim i kod potčinjenih ugušuju svaku želju za pobunom.“ (More, 2020: 62) Ne želimo vjerovati da Kimlika one kojima želi dobrobit ima htijenje da ih doveđe u takvu poziciju, ali u cilju kritičkog skretanja pažnje, moramo se poslužiti i takvom argumentacijskom linijom.

Ali mora se priznati da u nekim stavovima kod Kimlike ima i nečega revolucionarnog. Bar ako uzmememo jedan od ona tri faktora, odnosno dispozicije u obzir: „Revolucionare odlikuju tri temeljne dispozicije: oni su uvjereni da tradicionalni sistem nema budućnost, oni su hladno riješeni da potisnu ono što će na kraju ipak pasti, i imaju (manje-više) jasne koncepcije o novom poretku – uglavnom, ipak, manje jasne koncepcije.“ (Schwarz, 2011: 71) A čini se da možemo uzeti i više od jednog. Kimlika definitivno najavljuje kraj tradicionalnim sistemima i hrabro ih podriva, o *rješenosti* bi bilo teško govoriti, ali o koncepcijama novog poretkaa itekako. Neupitno je da jasno uviđa glavne korelate jednoj suštinskoj promjeni koja dovodi do osjetne razlike u društvu: „da bi neka kultura bila utjelovljena u društvenom životu, znači da mora biti institucionalno utjelovljena – u školama, medijima, ekonomiji, vlasti, itd.“ (Kymlicka, 2003: 113) Ponovo se igramo s vatrom. No, nužno je. Teško bi bilo oponirati stavu da institucionalno najsigurnije dolazimo

do stvarnih i primjetnih promjena za jedan narod, grupaciju, manjinu, neovisno o tome ko bio subjekt za koji određene ciljeve želimo ostvariti.

2. Tri razloga modernizacije

Orvel je izrekao jednu sjajnu misao: „Ako sloboda bilo šta znači, onda je to pravo da kažete ljudima ono što ne žele da čuju“ (Orwell, 2021: 157) Procesi o kojima pišemo i koje pokušavamo pokrenuti, neke od njih zaustaviti ili utjecati na njihov razvoj i tok, nisu nimalo jednostavni i lako razgradivi. Za mnoge od njih potrebne su decenije i stoljeća.

Odlika kakovom se Kimlika može pohvaliti jeste i onaj inovatorski *momenat* u njegovom stvaralaštvu. Naime, on ne zaboravlja na važnost moderniziranja svega, pa i kultura, preciznije socijetalnih kultura: „Modernizacija obuhvaća širenje neke zajedničke kulture nekim društvom, što uključuje i standardizirani jezik, utjelovljen u zajedničkim ekonomskim, političkim i obrazovnim institucijama. To se događa zbog raznih razloga. Prvo, funkcionalni je preduvjet suvremene ekonomije, sa svojom potrebom za pokretnom, obrazovanom i pismenom radnom snagom. Kao drugo, to održava potrebu za visokim stupnjem solidarnosti u suvremenim demokratskim državama. Vrsta solidarnosti koja je bitna državi blagostanja zahtijeva da građani imaju snažan osjećaj zajedničkog identiteta i zajedničke pripadnosti, kako bi bili pripravni žrtvovati se jedni za druge, a prepostavlja se da taj zajednički identitet zahtijeva (ili ga barem olakšavaju) zajednički jezik i povijest. Treće, čini se da i suvremena posvećenost jednakosti šansi zahtjeva širenje jedne zajedničke kulture. Osiguranje standardiziranog javnog obrazovanja u cijelom društvu, na primjer, drži se bitnim kako bi se zajamčila jednakost šansi za ljude iz različitih klasa, rasa i slojeva društva.“ (Kymlicka, 2003: 114)

Do izražaja u svemu ovome dolazi i ljudska priroda. Nije lako čovjeku prilagoditi se svim trendovima, principima i uvjetima življenja. Nevažno o kojem dobu bitisanja se radilo. Neprestano se vraćamo na kompleksnost življenja u današnjem vremenu, ali ono zaista jeste specifično. Taj vanjski svijet u kojem smo smješteni je pokretač našeg *ja* i nema nimalo lak zadatka jer: „prirodni čovjek nije, dakle, autonoman čovjek: on zavisi od vanjskog svijeta, on nije kadar da ga ukine, niti, prema tome, da se potvrdi u svojoj nezavisnosti, u Slobodi.“, a onda iskoristimo dio iz iste reference: „jer ljudska stvarnost nije ništa drugo nego činjenica priznatosti jednog čovjeka od drugog čovjeka“ (Kojève, 1990: 49, 170) Samim tim

modernizirati znači mijenjati ne samo u svojim očima, nego i u očima *onog* koji je *dokaz* našem *postojanju*.

Ovo nas dovodi do različitih izazova. Naročito u sferama važnih kulturnih obilježja. Poput jezika. Primjer dobijamo iz Kimlikinog uvida u način funkcioniranja useljeničkog stanovništva kada je jezik u pitanju, pod izmijenjenim okolnostima: „Pod tim se uvjetima materinski jezik useljenika često govori kod kuće i prenosi djeci, ali do treće generacije materinski jezik postaje engleski, a izvorni se jezik sve više gubi... Trećoj generaciji, ako ne i prije, učenje izvornoga materinskog jezika ne razlikuje se od učenja stranog jezika. Učenje starog jezika može biti korisno kao hobi ili poslovna vještina, ali djeci useljenika anglofonska kultura određuje njihove opcije, a ne kultura od koje su se otrgnuli njihovi roditelji. (Kymlicka, 2003: 116) Tako modernizacija, ili u ovom slučaju prikrivena asimilacija uzima svoj danak. Ali to je realnost kakvu danas živimo. Naročito u okvirima supersila, država moćnijih od većine država zajedno, koje djeluju na globalnom planu. Kimlika ne uzima Sjedinjene Američke Države kao primjer jer su mu kao Kanađaninu blizu, naravno da ih – pored ostalog – uzima jer su kao najmoćnija zemlja na svijetu uvijek mjerodavne. Na kraju krajeva, Maluf to dobro pojašnjava: „Isto tako, nema nikakve potrebe da nagomilavamo dokaze kako bismo ustanovili da Sjedinjene Američke Države, koje su postale, po okončanju hladnog rata, jedina istinska supersila, vrše danas na celu planetu uticaj bez presedana. Uticaj koji se ispoljava na razne načine, katkada nekom odlučnom akcijom – da se reši neki regionalni sukob, da se destabilizuje neki protivnik ili slomi ekonomski politika nekog suparnika – ali često i u nekom nehotičnom poticaju, zbog snage i privlačnosti modela; milijarde muškaraca i žena, koji su ponikli iz najrazličitijih kultura, u iskušenju su da imitiraju Amerikance, da jedu poput njih, da se oblače poput njih, da pričaju ili pevaju poput njih; poput njih ili poput predstave koju o njima imaju.“ (Maluf, 2003: 69) Na osnovu ovakvih stavova možda bismo mogli ponovo dekonstruisati bojazan koju Kimlika ima kad su u pitanju individualna i kolektivna prava. Bilo bi dobro pitati se rezultati kojih od njih je opisano stanje.

Konačno, problematizirajmo ovdje još jedan posljednji stav prije nastavka: „Da bi neka kultura opstala i razvijala se u suvremenom svijetu, s obzirom na pritiske prema stvaranju jedne jedine zajedničke kulture u svakoj zemlji, ona mora biti socijetalna kultura. S obzirom na ogromni značaj socijalnih institucija u našem životu i u određivanju naših opcija, svaka kultura koja nije socijetalna kultura bit će izložena sve većoj marginalizaciji. Sposobnost i

pobuda za stvaranje i održavanje takve posebne kulture svojstvena je „nacijama“ ili „narodima“ (tj. Kulturno posebnim, geografski koncentriranim i institucionalno dovršenim društvima). Socijetalne kulture, prema tome, teže biti nacionalne kulture... Ukratko, baš kao što su socijetalne kulture gotovo bez iznimke nacionalne kulture, tako su i nacije gotovo bez iznimke socijetalne kulture“ (Kymlicka, 2003: 118) U suštini, ovo je najrazočaravajući dio u cijelom Kimlikinom djelu. Ne zato što on ima takav stav, ne zato što taj stav nije realan, ili zato što se ne uklapa u lične svjetonazole bilo koga, naprotiv, prioritetno iz razloga što je iznimno misaono *nasilan* i zabrinjavajuć. Isuviše je ideologiziran. Može ga se uočiti u današnjici.

Ali ako je modernizacija u ovom slučaju *nacionalizacija*, onda je ona dekadens sama po sebi, a multikulturalizam retrogradan *pokret*. Naravno, ako je.

3. Dva preuvjeta „dobrog života“

Živimo u dobu visokog kapitalizma i moglo bi se reći – najvećim dijelom – još uvijek konsolidacije demokratije u brojnim državama. Nismo mnogo postigli. I dalje vlada glad i siromaštvo. Čovjek je na dnu društvene ljestvice, a od njega se očekuje da se sam uzdigne na *nivo* koji mu pripada.

Na sceni je jedno rigidno izjednačavanje pomenutog kapitalizma sa demokratijom. Dok je njegova skrivena agenda sasvim drugačija. Raskrinkavanje, pored ostalih, odlično uz argumente adresira McChesney i demistificira: „Prema tome, kapitalizam i demokratija nisu sinonimi, niti su to ikada bili. Kapitalizam zahtijeva da se komercijalnim aktivnostima da značajna sloboda, što je ponekad otvaralo vrata širim građanskim slobodama; ali čak i u najboljim okolnostima kapitalizam je inherentno u sukobu s ključnim stupovima demokratije. Osnovni razlog je taj da je kapitalizam uvijek klasno društvo gdje vrlo mali postotak stanovništva posjeduje veći dio društvenog bogatstva i neproporcionalan dio prihoda. Ovo omogućava bogatoj manjini značajnu prednost u ostvarivanju vlastitih političkih interesa, ali joj isto tako omogućava da ugrožava nastojanja većine u težnji ka ravnopravnijem društvu. Prema tome, logična vrsta demokratije koja odgovara kapitalističkom društvu jeste ona u kojoj čovjek što je siromašniji ima manje mogućnosti da utječe na političke ishode, tako da je racionalnije biti apatičan i depolitiziran. Prema tome, za one koji vjeruju u demokratiju imperativ je smanjenje socijalne i ekonomске nejednakosti. Demokratija najbolje funkcioniра kada postoji demokratski duh, poimanje da je dobrobit

pojedinca direktno i tjesno povezana uz dobrobit zajednice, ma koliko široko bi se ta zajednica mogla definirati.“ (McChesney, 2008: 334)

Ujednačavanje navedenih nejednakosti Kimlika promovira kroz dva uvjeta vođenju dobrog života. Oni su dosta metafizični, ali ipak dovode do nekih zaključaka, pogotovo o dematerijalizaciji suštinskog stanja koje opisujemo kao problematično. Prvi je uvjet: „da svoj život vodimo iznutra, u skladu s našim uvjerenjima o onome što daje vrijednost životu. Pojedinci stoga moraju imati resurse i slobode potrebne da vode svoj život u skladu sa svojim uvjerenjima o vrijednosti, bez straha od diskriminacije ili kazne.“, a drugi: „da možemo slobodno dovesti u pitanje ta uvjerenja, ispitivati ih u svjetlu bilo kakvih informacija, primjera i argumenata koje može pružiti naša kultura.“ (Kymlicka, 2003: 120) Kod drugog je uvjeta Kimlika najveći liberal od svih. To je jedan od koncepcata liberalizma u svojoj esenciji. Ali kako je La Rochefoucauld jednom rekao: „Oni koji imaju velike vrline obično imaju velike mane.“ (Armstrong, 1926: 26) Eto nam porijekla temeljima slobode. U preispitivanju i novim odabirima.

Bilo bi ne-viteški izostaviti neke od glavnih krivaca za uskraćivanje takvih sloboda. A to su naravno religijske institucije, kroz religiju kao jedan od elemenata kultura. Danas nije mnogo drugačije od onoga kako je to i prije izgledalo: „Crkva je učila da se građanska i politička sloboda preziru kao i užitak života – kao blato prema nebeskim dobrima. Tako hrišćanstvo donosi za sve vreme svoje vladavine poniženje svake čovečnosti; tako ono postaje glavni oslonac svake despotske samovolje, svake mračne akcije.“ (Lukacs, 1959: 90) O drugim religijama je još manje potrebno govoriti jer njihova djela govore daleko više o njima. Dovoljno bi bilo provjeriti nivo razvijenosti zemalja u kojima je neka religija dominantna, ili da se bolje izrazimo, život prema njenim doktrinama, dogmama i uvjerenjima.

4. Zaštita kultura

Često djeluje kako Kimlika nosi ružičaste naočale i svijet vidi daleko manje zlobnim i opasnim nego što to on zaista jeste. Blaže bi bilo reći da vjeruje u dobro i u svemu pronalazi nešto pozitivno. To je pohvalna osobina, ali realnost je malo drugačija.

Nije svaka kultura fascinantna, ne može svaka poslužiti kao dobar primjer, ne daje svaka od njih samo ono najbolje što može ponuditi. Molim vas, pa zar nismo svjedoci brojnih kultura koje imaju užasavajuće običaje ili su rezultirale takvim društvenim fenomenima i

pokretima koji su skoro uništili čovječanstvo. Shodno tome ovaj stav zvuči iznimno problematičan: „Opstanak neke kulture nije zajamčen i, onda kad joj zaprijeti pogoršanje ili propadanje, moramo djelovati kako bismo je zaštitili.“ (Kymlicka, 2003: 122) Ostavimo po strani prioritetno iznesene kritike. Zapitajmo se ostajemo li zarobljeni u jednom vremenu ako pokušavamo zaustaviti određeni evolutivni tok nekog društvenog događaja. Ne pronalazimo argumente koji bi stali u zaštitu sprečavanja *izumiranja* jedne kulture. Naročito ako se njenim krajem rađa neka nova sloboda.

Stav poput ovoga neodoljivo podsjeća na Kafkinu priču o slobodnom čovjeku. Onu iz njegovog čuvenog procesa: „Pre svega, slobodan čovek stvarno je slobodan. On može da ode kuda hoće, zabranjen mu je samo ulaz u zakon i to od jednog jedinog čovjeka, od vratara. Kada on seda na stoličicu pokraj vratnica i ostaje tamo čitavog života, on to čini dobrovoljno, u priči nema ni pomena o nekom nasilju. A eto, vratar je službom vezan za svoje mesto. On ne sme nikuda da se udalji van svog mesta, a po svemu sudeći ni da uđe unutra i kada bi to htio. Pored toga, on jest da je u službi zakona, ali služi samo tom ulazu pa, dakle, i samo čovjeku za koje je jedino taj ulaz i određen. Eto i zbog toga mu je on podređen.“ (Kafka, 2018: 253) Zaštitnik ili branitelj kulture osuđene na propast, bio bi poput vratara u ovom slučaju.

Iz određene perspektive djeluje kako ni same kulture nisu dovoljno zaštićene od svojih pristalica i pratitelja. Pogotovo ako u obzir uzmemos kako to danas izgleda integracija u neku kulturu. Na primjer u procesu migracije. U najvećem broju slučajeva, imigranti koji su se odlučili na *seobu*, odabrali neku državu u kojoj vide svoju budućnost, apsolutno se moraju pobrinuti i osigurati sami sebi sve. Odlazak u tu zemlju, smještaj, papirologiju, učenje jezika, sve su to njihovi izdaci, a tek onda osnovne životne potrebe dolaze na red. Nikako onda ne djeluje da je neka *kultura* otvorena prema novim zagovornicima i pripadnicima.

Nailazimo na – pažnje i problematiziranja – vrijednu konstataciju koja kaže: „Modernizacija i liberalizacija Zapadne Europe imala je za posljedicu i sve manje zajedničkoga unutar svake nacionalne kulture i sve više zajedničkoga svake kulture s ostalima.“ (Kymlicka, 2003: 130) Ovo se ne čini kao proces koji ulijeva ikakvu nade u zadržavanje kulturne heterogenosti, štaviše, u suprotnosti je sa onim za šta se Kimlika zalaže traženjem grupno-diferenciranih prava za pripadnike manjina ili specijalnih skupina.

Ako će sve kulture u jednom trenutku postati jedna, to bi značilo da bismo kolektivno u nekoj *gruboj* računici većinski težili *istom*, imali naučeni obrazac svega: življenja, pravila,

navika i *običaja*. To bismo slobodno mogli okarakterisati kao proces *dekulturalizacije*. U njemu kultura gubi svaki smisao.

Ovo nema veze sa onim stavovima koji promoviraju da su *veze* sa kulturom koje imamo prejake da bi ih se odreklo. Ne govorimo o takvoj vrsti odricanja. Ta vrsta odricanja je nešto drugačije. Veze poput tih su jake samo u onim kulturama u kojima se *odricanje* tumači i predstavlja čin izdaje, nešto čega bismo se trebali sramiti, osjećati nečasno. To je takav dekadens i van svake racionalnosti. Izlazi iz okvira zdravog razuma. Živimo u svijetu prilika i izbora. Za naše izbore i odluke nas niko ne bi smio osuđivati.

Obzirom da je ovo poglavlje bilo u čast slobodi, a da živimo u potpuno *uvrnutom* svijetu u kojem sve djeluje *izokrenuto*, završimo poznatim riječima: „RAT JE MIR, SLOBODA JE ROPSTVO, NEZNANJE JE MOĆ.“ (Orwell, 1977: 7)

BITI MANJINA

Vjerovatno jedan od razloga zašto je status manjinskih naroda i općenito populacije koja je u nečemu *različita* od većine danas iznimno marginaliziran, jeste što se nužno takvim pitanjima pristupa s nekom nepotrebno dozom *humanitarizma*. Pohrlimo izraziti žaljenje i kajanje te često sve na tome i ostane. Zato se njihov položaj teško mijenja.

Iako smo se pokušali značenjski ograditi od riječi *manjina*, realnost je nažalost takva da su manjine stvar fakticiteta. Njihovi životi i izazovi s kojima se suočavaju imaju posebnu notu *specifičnog*. U prijevodu *teški* su na drugačiji način.

U posljednjem poglavlju prije zaključnih razmatranja dotači ćemo se nekoliko važnih tema u kontekstu manjina kao što su pravednost, tolerancija, poluge za inkluzivnost, manjinska prava, etc. Ovim ćemo naznačiti kraj onog što nam je bio cilj i predmet *istraživanja*.

1. Da li smo jednaki i zašto nismo?

Zašto svijet ne počiva na ljubavi, pored svih nastojanja da se to pokaže zaista njegovim fundamentom? Prioritetno na ljubavi prema čovjeku. Ne postoji nijedan dovoljno dobar razlog da jedni drugima – ljudi – žele zlo. Gdje je nestao *ethos ljubavi*, kakvim ga Šarčević predstavlja, kada kaže da nam je potreban i: „služi da u svojem mišljenju prepoznajemo, određujemo, i u sretnim okolnostima, pregorijevamo fundamentalizam, jer je zadaća filozofije anti-fundamentalistička; i u jednom izvornijem smislu da se udaljavamo od prethodne pozicije, jer smo sposobni da vjerujemo da postoje dobri razlozi za njenopovrgavanje.“ (Šarčević, 2003: 41) Taj razorni fundamentalizam koji dolazi do izražaja kroz svaku vrstu društvenog fenomena drži nas podalje od jednakih prilika za sve. Da, govorimo o jednakim prilikama i mogućnostima, jednakoj poziciji, kada govorimo o jednakostima. Izlaz iz svega nije u toj mjeri teoretiziranje koliko primjena onog što je očigledno. Semprinijeva tipologija koju prezentira u kontekstu savremenih multikulturalnih teorija i razvrstava ih na četiri škole: „školu klasičnog liberalizma, školu multikulturalnog liberalnog modela, školu maksimalističkog multikulturalizma i školu korporativnog multikulturalizma“ (Semprini, 1999: 113), u praksi ne doprinosi ničemu i mnogo smo se dvojili o prezentiranju ovakvih stavova i njihovim obrazlaganju.

Definicija kulture koju smo namjerno izostavili – a koju Kimlika preuzima od Waldrona – dat će skicu jednakosti kakvu zamišljamo: „Kulture su toliko utjecale jedna na drugu, kako nema smislenog načina da se kaže gdje završava jedna kultura a počinje druga. Štoviše, ne postoji tako nešto kao kulture, nego samo bezbrojni kulturni fragmenti iz bezbrojnih kulturnih izvora, bez ikakve „strukture“ koja ih povezuje ili leži u njihovoј podlozi.“ (Kymlicka, 2003: 149) Pokušavamo reći da smo smo svi esencijalno isti. Isti su nam počeci, preci i *biće*. Ni danas, nakon toliko godina postojanja nema *razlike*. Nisu neki ljudi postali više, a neki manje *ljudi*. Specifičnosti koje nas čine drugačijima ne čine nas više ili manje vrijednima.

Nadalje, želimo istaknuti da postoji toliko mnogo zajedničkih stvari na osnovu kojih se možemo ujediniti i uvijek iznova povezivati na *najljudskije* načine, one koje riječi *humanost* daju pravo značenje. U onom što Parekh naziva jednakom vrijednosti: „Ljudima je podareno nekoliko sposobnosti koje ih dijele od ostatka prirode. One uključuju sposobnost razmišljanja, razboritosti, promišljanja, uporabe jezika, zamišljanja neviđenih stvari, snivanja o bolje životu, ulaska u međusobne moralne odnose, slijedenja idealâ itd. Iako su sve ove sposobnosti povezane, različita im je priroda te ih je nemoguće reducirati na jednu od njih... Ljudi nisu samo racionalna i moralna, već i umjetnička, osjećajna, seksualna, ranjiva, praktična i potrebita bića, a međuodnos ovih i drugih dimenzija tvori i struktuiranju njihovu ljudskost ili ljudski identitet.“ (Parekh, 2008: 184)

Ono što malo *boli* od strane izrečenog kada je Kimlika u pitanju jeste rečenica u kojoj kaže: „Vjerujem da nacionalne manjine imaju socijetalne kulture, a da ih useljeničke skupine nemaju.“ (Kymlicka, 2003: 148) Naravno da se ovdje radi o pokušaju diferencijacije po jasnim osnovama, ali djeluje nepotrebnim. U kontekstu ranijih tvrdnji u pogledu nacionalne kulture, to bi značilo da useljenici nikad ne mogu dostići *nacionalnu kulturu* na nekom prostoru bez kritične mase koja će jednog dana biti smatrana za neku vrstu urođeničkog naroda nakon godina i godina obitavanja te tek nakon toga tražiti priliku za ostvarivanjem svojih prava.

Kolektiv – koliko god branili individualna prava – donosi različite benefite i koristi čovjeku. Od onih njegovih osnovno-ljudskih potreba, pa sve do sigurnosti koju priželjuje da bi ostvarivao svoje ciljeve u društvu. Bašić smatra: „Među hiljadama naslova posvećenih etnicitetu i multikulturalizmu mali broj objašnjava ili barem upućuje na korene zaštite života

i prava ljudi koji su se po etničkim i verskim osobenostima razlikovali od dominantne većine. Nasuprot tome o uzrocima, razlozima i ishodima sukoba kultura, naroda i civilizacija napisano je gotovo sve. Problem zaštite života, dostojanstva i imovine ljudi koji se rasom, jezikom, verom, običajima ili shvatanjima života razlikuju od brojčano dominantnijih i homogenih skupina prati čoveka od izvorišta savremene civilizacije. Univerzalne slobode i prava čoveka utemeljena su u religiji i običajnim zakonima, koje možemo smatrati pretečama savremenih regulativnih i funkcionalnih sistema. Prirodna prava čoveka neodvojiva su od potreba ljudi da žive slobodno i u zajednici sa drugima u kojoj ostvaruju lične životne planove. Grupa, pored ostalog, pruža čoveku i sigurnost da nije usamljen u svetu svojih ideja, osećanja i potreba. Osećanje kolektivne pripadnosti, bez potrebe i mogućnosti da se upoznaju svi pripadnici grupe, jačalo je kroz istoriju i predstavljalo je čvrsto uporište izazovima susreta sa grupama čije su vrednosti različite od sopstvenih.“ (Bašić, 2018: 141) Zaštita u pitanjima jednakosti osigurava da će ona zaista biti sprovedena u stvarnom svijetu. Nije rijedak slučaj da smo *de jure* zaštićeni svim mogućim zakonima, pa čak i u Ustavu prepoznati, a zatim da se *de facto* od toga ništa ne primjenjuje.

2. Tri argumenta

Kimlika u poglavlju *Pravednost i manjinska prava* prezentira i tri argumenta u kojima mjere koje smo ranije predstavljali želi odbraniti u općem liberalnom okviru. To su argument jednakosti, uloga povjesnih sporazuma i vrijednost kulturne raznolikosti.

2.1. Argument jednakosti

O ovom smo mnogo govorili prethodno pa stoga dajmo fokus glavnim stvarima na koje Kimlika skreće našu pažnju.

Oslovimo mjere koje predlaže *polugama za jednakost*: „Grupno-diferencirana prava – kao što su teritorijalna autonomija, prava na veto, zajamčena predstavljenost u središnjim institucijama, prava na zemlju i jezična prava – mogu pomoći u ispravljanju zapostavljenosti ublažavanjem ranjivosti manjinskih kultura na odluke većine. Te izvanske zaštite osiguravaju da pripadnici manjine imaju istu mogućnost da žive i rade u vlastitoj kulturi kao pripadnici većine.“ (Kymlicka, 2003: 159) Iako ne rado to potvrđujemo, u strogo definisanim okvirima sa ograničenjem *moći*, ovakvi primjeri bi mogli doprinijeti postizanju ujednačenja među različitim grupacijama jednog društva.

Postoji i jedna *zamka* u svemu ovome, a nju nam otkriva Baccarini: „Obično kada se govori o afirmiranju jednakosti, misli se prioritetno na jednako afirmiranje temeljnih prava za svakog građanina na temelju općih osobina. Međutim, kada većinska zajednica inzistira na temi individualnosti i ne-diskriminacije pojedinaca, zapravo koristi formulu za koju zna da podržava njezinu dominaciju, s obzirom da će javna politika biti usmjerena ciljevima koji se vežu uz tu zajednicu.“ (Baccarini, 2010: 224)

Ovo je važno izbjegći jer tu do izražaja dolazi većinski narod, odnosno najdominantniji izbor pojedinaca u društvu te samim tim to nije put ka poziciji koja kreira stvarne jednakosti.

2.2. Uloga povijesnih sporazuma

Nećemo se dugo zadržavati na objašnjenju ovog argumenta jer se iz njegovog naziva već dovoljno saznaće. Kimlika tvrdi: „Zbog promijenjenih okolnosti i jer je izvorne sporazume teško tumačiti, mnoge manjinske zajednice žele iznova pregovarati o svojim povijesnim sporazumima. One žele da njihova grupno-diferencirana prava u Ustavu postanu eksplisitnija i često opsežnija.“ (Kymlicka, 2003: 175)

Ovo smo čak i sami ranije isticali, kako ne treba ostajati ograničen prošlošću i pridavati u toj mjeri njoj na značaju kada na djelu imamo promijenjene geopolitičke okolnosti i situaciju. U tom trenutku je potrebno prepoznati potencijal prilike.

Kimlika završava na ovaj način: „ne bismo se – ako želimo braniti grupno-diferencirana prava, trebali oslanjati isključivo na povijesne sporazume. Budući da se povijesni sporazumi uvijek moraju tumačiti, te ih neminovno treba i osvremeniti i revidirati, moramo biti u mogućnosti da povijesne sporazume utemeljimo na jednoj dubljoj teoriji pravednosti. Povijesni argument i argument jednakosti moraju djelovati zajedno.“ (Kymlicka, 2003: 175) Pravednost je ideal kojem težimo ako želimo uspostaviti jednakost, jer samo na osnovu nje možemo kreirati jednakake prilike za sve pripadnike jednog društva i zajednice.

2.3. Vrijednost kulturne raznolikosti

Evo jedne drugačije perspektive, koja djeluje jako inovativnom: „Ima mnogo načina promicanja raznolikosti i čini se vjerojatnim da zaštita nacionalnih manjina ima za posljedicu veći trošak za većinu negoli drugi mogući načini. Primjerice, može se reći da bi društvo moglo dobiti više raznolikosti uz manji trošak povećavajući useljavanje iz raznoraznih

zemalja umjesto da štiti nacionalne manjine. Argument raznolikosti ne može objasniti zašto imamo obvezu održati konkretnu vrstu raznolikosti stvorenu prisutnošću neke životno sposobne, samoupravne nacionalne manjine.“ (Kymlicka, 2003: 178) Sjajno! S tim što bismo još možda dodali ovome da nema razloga da država i društvo ne urade oboje, i predloženu ideju, ali i zaštite nacionalne manjine, ali ne na ekskluzivan način. Više u smislu da ih *prepoznaje*.

To nam se opet čini kao ranije spomenuta dekulturalizacija.

Za nju sada pronalazimo i argument: „Dekulturalizacija je samo druga strana procesa depolitizacije kulture i iskazuje se kao radikalno razdvajanje kulturno-etničkog i državno-političkog identiteta ili, izraženo u tradicionalnim filozofskim kategorijama, kao razdvajanje etosa i nomosa. Baš zato što je odvojen od etosa odnosno od kulturno-etničkog identiteta kao nečega što je uvijek partikularno, nomos, to jest državnopravni identitet postaje apstraktan, besadržajan, čista normativna struktura koja kao takva mora poprimiti univerzalnu formu.“ (Pobrić, 2007: 98) Ovo je tema zasigurno vrijedna opsežnijih istraživanja i pisanja o njoj.

3. Glas manjine

Naime, brojne su studije – poput ovog mišljenja – koje kažu istu stvar: „Sudjelovanje pripadnika nacionalnih manjina u procesima odlučivanja u mnogim zemljama otvara brojne probleme koje je potrebno sagledavati iz pravnog, sociološkog i politološkog kuta gledanja.“ (Tolnauer, 2004: 37) One u prvom redu naglašavaju problem, a ne potrebu za ovakvim vidom inkvizicije. Kimlika se naravno s tim ne usaglašava.

Naime, on počinje od jedne pretpostavke: „Pravednost u proceduri odlučivanja podrazumijeva, između ostalog, da se interesi i gledišta manjine čuju i uzmu u obzir. Da bi se to postiglo, standardna politička prava, koja pružaju opća prava građanstva, očitu su od kritične važnosti. Tamo gdje manjine imaju pravo glasa i kandidiranja, političkog organiziranja i javnog zastupanja svojih gledišta, to je često dovoljno da bi njihovi interesi pouzdano bili saslušani do kraja.“ (Kymlicka, 2003: 191) Tačno je sve navedeno, samo što nije dovoljno precizno kada kažemo „pouzdano“, a nismo sigurno da li je to zaista tako u praksi i da li će tako biti u stvarnosti. Ranije smo predstavili neke od primjera kao garancije predstavljenosti, ali napore je neophodno pružati u kontinuitetu da bi se postigli rezultati. Tu nema odustajanja, a isto kaže i Kimlika: „No odustati od mogućnosti predstavljanja skupine

u cjelini znači odustati od mogućnosti društva u kojem su građani predani uvažavanju tuđih potreba i dijeljenju tuđe sudbine.“ (Kymlicka, 2003: 204)

3.1. Dva kriterija za predstavljenost

Kimlika navodi da prema njegovom viđenju „skupine imaju pravu na predstavljenost ako zadovoljavaju jedan od dva kriterija“, a ti kriteriji su ili da su „pripadnici te skupine sistemski zapostavljeni u političkom procesu“, ili da nemaju „pravo na samoupravu“. (Kymlicka 2003: 210) Na djelu je ponovo jedna imaginarna *krilatica* društvenih nauka a to je nivo zapostavljenosti u političkom procesu, koji često bude zloupotrebljen iako ga je nemoguće odrediti ili mjeriti. Na taj način se negativno reflektira na skupine koje su zaista ugrožene.

U kontekstu drugog kriterija recimo da pravo na samoupravu ne komplikuje *život* na lokalnom koliko na višim nivoima. Također: „Kada se pokaže da je integracija u zajedničku kulturu (većinske nacije) delimična, i da je formalizovana mogućnost etnokulturalnih grupa da ravnopravno koriste javne institucije na zvaničnom (većinskom) jeziku za njih nedovoljna, neka vrsta samouprave može zadovoljiti manjinske potrebe u za njih važnim oblastima društvenog života, kao što je npr. obrazovanje. Sloboda “samoubrajanja” postaje dostupna u prilagođenim vidovima samouprave, koja tako postaje prihvatljiv institucionalni okvir za negovanje kolektivnog identiteta, ali i za spontano, dobrovoljno inkorporiranje u zajednički identitet države koja manjinama nije “istorijska domovina”. Tim pre što se participativno uređenje pokazuje delotvornim, ili bar prihvaćenim, i u nadnacionalnom povezivanju država.“ (Vasić, 2012: 144)

To je *stari izazov demokratije*, s kojim se u modernim, liberalnim državama relativno dobro *nosi* i transformira neke od iznimno teških društvenih procesa.

3.2. Biranje predstavnika neovisno o pripadnosti

Jedan primjer u pogledu grupnog predstavljanja zaista vrijedi istaknuti i prenijeti ga u cijelosti. Definitivno u sebi nosi duh prave demokratičnosti. Ovako glasi: „Maorski model na Novome Zelandu uključuje isticanje zasebne izborne liste za Maore, tako da neke članove zakonodavnog tijela biraju isključivo maorski birači. Taj model grupnog predstavljanja ne nastoji navoditi karakteristike kandidata – štoviše, bilo bi moguće, koliko god nevjerojatno, da maorski birači za člana parlamenta izaberu bijelca. Ono što je u tom modelu važno nije

tko je izabran, nego kako je izabran, to jest izabrali su ga Maori i stoga je njima odgovoran. To nalikuje praksi povlačenja granica izbornih okruga tako da se uvelike podudaraju sa „zajednicom interesa“. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da se te zajednice koriste svojom izbornom snagom kako bi izabrale „jednog od svojih“. No one mogu izabrati, a katkada i izabiru, nekoga tko nije pripadnik njihove skupine. Time se ne potkopava vrijednost uvažavanja zajednica interesa, zato što opravdanje toj praksi nije zrcalna predstavljenost (koja bi se mogla osigurati ždrijebom ili slučajnim uzorkom). Opravданje je prije da se promiče predstavljenost grupnih interesa tako da se zakonodavca učini odgovornim zajednici.“ (Kymlicka, 2003: 214)

Sjajan primjer demokratije na djelu. Pažljivost treba usmjeriti u pravcu pouzdanog kandidata koji zasigurno neće promijeniti svoj kurs, jer u politici se možemo svemu nadati, ali definitivno je ovo nešto što ima itekakvog smisla i ideja kakvu bismo spremno podržali.

Ovo potvrđuje i Lohmannov stav: „U modernim se društvima rađamo, naime, istovremeno u prilično heterogene i također konfliktne zajednice, tako da se na pitanja tko sam?, što je naša povijest? ne može odgovoriti upućivanjem na faktičnu povijesnu zajednicu ili harmoničnu tradiciju više zajednica, nego je situacija za nas nejedinstvena i u danome slučaju protuslovna. Ona zahtijeva od nas da biramo.“ (Lohmann, 1999: 43) Pa ako je već tako, zašto ne bismo birali onog kojeg smatramo najboljim predstavnikom, a ne najviše *našim* i jednim od *nas*.

Ne izostavimo i jedan važan dokument koji treba spomenuti, a to je Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Vijeća Europe. Radi se o jednom od „najznačajnijih dokumenata kojim se urađuju manjinska prava“, koji za cilj ima „uspostavu manjinskih standarda kao poticaj za mir i stabilnost“ na evropskom kontinentu. (Klajner, 2011: 441) Dokumenti poput ovog važni su jer su izraz volje i želje za kooperacijom na supranacionalnom nivou, koji kao ideja može donijeti stvarnu promjenu.

4. Konzistentnost Kimlikinih stavova

Mnogo smo govorili o Kimliki i njegovim stavovima, još više o drugima koji su govorili o njemu, a onda i sami dali naše kritičke uvide. Za konačni kraj potvrdimo još nekoliko važnih pojedinosti iz njegovog *opusa*, iako komparativno gledano on spada u kategoriju autora koji kroz *karijeru* nisu mijenjali svoje o najvažnije ideje i teorije.

Intervju koji je dao za portal Richard Marshalla posebno je zanimljiv. U njemu pored ostalog kaže da sve što se karijerno dogodilo i nije planirano baš na taj način: „Moj prvobitni plan karijere bio je da postanem državni službenik kanadske vlade. To može izgledati kao čudna ambicija, ali kao tinejdžer pročitao sam knjigu o uvođenju javne zdravstvene zaštite u Kanadi i bio sam zapanjen ključnom ulogom koju su birokrate odigrale u tom procesu, osmišljavajući i implementirajući ove politike, često u lice ogorčenog otpora moćnih lobija. Želio sam biti dio te borbe za izgradnju pravednijeg društva. Dakle, kada sam otišao na fakultet, prvo sam upisao politiku i ekonomiju, da naučim kako funkcionišu države i tržišta, što se smatralo najboljim kvalifikacijama za saveznu državnu službu. Ali brzo sam postao frustriran jer moji profesori politike i ekonomije na prvoj godini nisu bili voljni da raspravljam o onome što sam smatrao najvažnijim pitanjem: naime, da li su naše političke i ekonomske strukture poštene ili pravedne.“ (Marshall, 2003) Možda je *preslobodno* reći, ali na ovaj način – akademskom karijerom – doprinio je mnogo više nego što bi potencijalno državnom, za koju nikad nije kasno.

Istraživanjem, redom su nam se *pojavljivali* razni primjeri odavanja počasti i priznanja te riječi hvale za Kimlikina djela i doprinos koji je dao. Internacionalna mreža za istraživanje migracija u jednom od brojeva časopisa Komparativne migracijske studije, njegov članak „Solidarnost u različitim društvima: izvan neoliberalnog multikulturalizma i socijalnog šovinizma“ naziva „vodećim člankom“ te – kao i brojni drugi, a u ovom radu i mi – ističu kako „razni naučnici razmatraju Kymlickin doprinos“, dok konkretno za njega u tom slučaju kažu da „zauzima jasan stav u vezi sa dilemom naprednjaka“. (Konyali, 2023) A kako smo ranije dijelom i naveli, vjerovatno će *težinu* stvarnog utjecaja i doprinos koji je dao pokazati budućnost u kojoj će se sve više i kvalitetnije izučavati njegova djela i kritički promišljati o njima. Ipak, neki ne okljevaju to iskazati već sada i na ovaj način: „Will Kymlicka se pojavljuje kao jedan od najvažnijih filozofa našeg vremena.“ (Stevens, 2014) *Pretjeranost* ovakvog suda ostavimo individualnoj procjeni. Vrijedilo bi još dodati ovim razmatranjima jednu umjerenu rečenicu: „Njegov rad na vezi između pravde i različitosti pomogao je u oblikovanju debate o pravima i statusu etnokulturalnih grupa u liberalnim demokratijama.“ (Trudeaufoundation, 2023) Činjenica je da Kimlika odavno prevaziđa granice lokalne poznatosti i *priznatosti*.

Svaka definicija multikulturalizma koju on daje ili je kritički *napada*, vodi ka istom ili sličnom zaključku. I to nije mana, nego prednost sagledavanja različitih aspekata koji opet

vode ka jedinstvenom dojmu koji ima o multukulturalizmu. O tome govori više na ovaj način: „U ovom smislu, multikulturalizam ne treba smatrati nečim što predstavlja zamenu za prijem u državljanstvo, ili nečim što mu je suprotstavljeno. Multikulturalizam je, pre, naličje državljanstva. On predstavlja priznavanje činjenice da je integracija novih građana dvosmerni proces. Isto kao što se od imigranata očekuje da pokažu dobru volju prema novom društvu, i usvoje njegov jezik istoriju i institucije, također i šira društvena zajednica mora da pokaže dobru volju prema imigrantima, i da prilagodi svoje institucije tako da one prihvate njihov identitet i praksu.“ (Kymlicka i Opalski, 2002: 49) Ne podsjeća li ovo na ranije prezentirane definicije koje smo uvrstili u ovaj rad? Preciznije, daje odgovor na mnoga pitanja koja autori i sam problematizira u radu.

Konzistentnost njegove misli se ogleda u idejama koje zadržavaju svoje okvire, iako ih on uspješno nadograđuje, u većini njegovih djela. Na primjer, dobro objašnjena i koncepcijski predstavljena, „grupna prava“ pronalazimo u skoro svim njegovim djelima, a naročito u knjizi *Liberalizam, zajednica, kultura*. (Kymlicka, 2004: 146) Ovo je zasigurno nešto što služi kao kompliment autorima koji posvete cijeli život radu na svojim ubjedjenjima i teorijama koje prezentiraju javnosti i svijetu. Kimlika ne posustaje u nastojanjima da pridobije što veći broj *istomišljenika* kroz sve ove godine njegovog rada i stvaranja.

Stavove poput onog o odbrani multikulturalizma i njenim „fazama“ za koju kaže da je zahtijevala „zastupanje komunitarističke kritike liberalizma i shvatanje manjinskih prava kao odbrane kohezivnih i komunalno orijentisanih manjinskih grupa od usurpacije liberalnog individualizma“, pronalazimo i u djelu koje je bilo u našem fokusu. (Kymlicka, 2002: 336) Što je ponovo, samo po sebi, argument našim konstatacijama o kontinuitetu misli kakav ima ovaj autor.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

O nekim temama koliko god pisali nije dovoljno i uvijek ostaje *gorak* dojam da nismo izrekli dovoljno. Multikulturalizam nije takva *tema*, nego je *ono* na šta se on odnosi, odnosno na čemu je fokus njegovog *utjecaja*. Sada govorimo o prirodi *problematike* koju kontekstualizira. Dakle, riječ je o ljudima. Kao i uvijek, i u svemu. Riječ je o *najmoćnijim* bićima koje poznajemo. Ne zavaravajmo se elegantnim riječima. Ne laskajmo sebi. Da li se iza multikulturalizma kriju kulture ili zaista ljudi? Ima li išta na našoj planeti što direktno ili indirektno nije povezano sa tom *vrstom*?

Stoga akcentirajmo da je sve uvijek malo i nedovoljno, ali to nikad ne koristimo kao opravdanje naporima i želji za koracima naprijed. Ovaj rad je kap kapi u moru. Sa njim se ne postiže mnogo, neće napraviti nikakvu temeljnu promjenu (iako mu to nije ni bio cilj), neće skrenuti tok *nauke*, vjerovatno će biti *zaboravljen* prije nego što ga bilo ko i upamti, ali hoće ostati kao svjedočanstvo volji za preispitivanjem važnih društvenih fenomena koji se tiču svakog čovjeka na ovom svijetu. Isključenost i privid njenog blagoslova se prečesto servira prosječnoj individui kako bi se duže držala *porobljenom*. Tiče vas se! Ne omalovažavajte i ne umanjujte vašu ulogu u *postojanju*. Efekat leptira, teorija haosa.

Mi smo se u ovom radu zaista najviše fokusirali na dokazivanje odgovora kakvom smo se nadali iz pitanja koje smo postavili u problemu istraživanja. Da, multikulturalizam može biti više od vrijednosti koju njegujemo, a kao takav zapravo da bude odziv vrijednostima koje se u jednom liberalnom društvu podrazumijevaju. Govorimo o multikulturalizmu sa velikim „M“.

Da je bilo *moguće*, zaključak je trebao nositi naziv *umjesto zaključka*, jer ga želimo iskazati na poseban način. Nije multikulturalizam nešto što se *rodilo* kao ideja jednog čovjeka, nije ni nešto što biva *naučeno* (ne)pravilnim odgojem, a niti *revolucionarno* otkriće. On je nešto što je u nama samo po sebi. U svakom, u svima. Nešto što se potraži u svojoj *dubini*, ne nađe se odveć lako, ali je vrijedno potrage.

Iz ovog razloga mi se nećemo zahvaliti Kimliki na njegovom doprinosu, nego na tome što je jedan od nas. Što živi, govori, piše i upućuje nas jedne na druge, kao jednake, kao slobodne i kao potrebne jedne drugima.

Brojni su primjeri kroz koje smo pokazali da multikulturalizam doprinosi društvenom skladu u heterogenim, multinacionalnim i multietničkim društvima, stoga generalna hipoteza *stoji* i možemo reći da je dokazana. Važno je zadržati na umu načine *apliciranja* određenih ideja i prijedloga koje s *njim* dolaze. Ovdje smo iz tog razloga pisali o diferenciranju demografskih i ideoloških priroda multikulturalizma, odnosno načinu na koji se *koriste* prilike i stanje kakvo srećemo u takvim društvima.

S druge strane, da nije sve tako *bajno i sjajno* shvatili smo na osnovu *izvještaja* iz zemalja koje su daleko od modela građanstva kakvi postoje u zemljama euroatlantskog bazena, konkretno u Kanadi i Sjedinjenim Američkim Državama. Zamjerka koju s pravom možemo uputiti Kimliki, bar kad je u pitanju *Multikulturalno građanstvo* jeste to što olako možemo steći utisak da on ne vidi *dalje* od te dvije države. Njegovi multikulturalizam i liberalizam imaju previše Američkog i Kanadskog *sna* u sebi, koji je *fikcija* za zemlje kao što su primjeri iz Istočne i Jugoistočne Evrope, Afrike ili Azije. Iz perspektive neophodnog vremena za takvu konsolidaciju, djeluju nemogućim i teško zamislivim.

Također bitna stvar jeste što nije teško pronaći autore koji se suprotstavljuju Kimlikinim idejama. I one koji se suprotstavljaju idejama drugačijim multikulturalizmom, ali i one koji pišu u potpunosti protiv njega. To je ponovo dokaz recepcije njegovih djela i teorija kod šire javnosti, a koji opet potvrđuje naše uvodne teze o važnosti dalnjeg preispitivanja i izgradnje novih teza na osnovu tih.

I sami smo bili protivnici mnogih stavova, ali smo ih pokušali argumentovano prilagoditi specifičnim kontekstima i *mjestu* iz kojeg posmatramo ovakve fenomene koji u našim okolnostima bilježe drugačije konotacije.

Posebno-pojedinačne hipoteze je bilo *ugodno* dokazivati iz brojnih razloga, a najviše iz toga što braniti ravnopravnost, zaštitu prava i inkluzivnost predstavlja *užitak u poslu* koji radimo. Da multikulturalizam doprinosi ravnopravnosti potvrdili smo razlažući liberalnu teoriju manjinskih prava do *najsignijih* detalja o kojima Kimlika piše i *brine*. Tu smo prezentirali i *poluge* koje nam pomažu i koje možemo koristiti da bismo uspješno involvirali sve članove društva u donošenje odluka koje su od značaja za njih ali i cjelokupno društvo. Tema kojoj smo možda i najviše vremena i truda posvetili, kako bismo je kvalitetno *opravdali* u *očima* druge posebno-pojedinačne hipoteze su individualna i kolektivna prava. To je ujedno i *najkomplikiraniji* dio Kimlikinih teorija jer je najviše napadan i preispitivan te

samim tim nije lako niti zauzeti stav niti odabrat argumentacijsku liniju putem koje ga možemo braniti.

Stoga, potvrđujemo da smo dokazali posebno-pojedinačne hipoteze te naučno utemeljili izrečene prosudbe i zaključke, a na taj način – zajedno sa glavnom hipotezom – sebi (nadamo se i drugima) probudili još veću motivaciju i interes za buduća istraživanja i pisanje na ovu i srodne teme.

Sa srećom i zadovoljstvom završavamo pisanje ovog rada i radujemo se njegovom objavlјivanju široj javnosti, prioritetno zadovoljni novim znanjem i spoznajama koje smo usvojili istražujući i pišući, a zatim i novim stavovima koje zauzimamo na osnovu ovih saznanja.

Društvo u kojem živimo nerijetko karakteriziraju kao visoko-rizično društvo koje svoju *multikulturalnost* – umjesto kao prednost – koristi kao izgovor za sukob i konflikt. Krivnja je višestruka i uključuje sve *individualno*, pa onda *kolektivno*, a zatim i jedan zajednički *kolektivitet*. Dok god ne učinimo ono što je *dužnost* svakog od *nas*, ne možemo se nadati išta multikulturalnijem društvu od ovakvog, multikulturalno-nemultikulturalnog kakvo imamo.

Počnimo od „ja“.

LITERATURA

A. KNJIGA

1. Adorno, Theodor 1990, *Tri studije o Hegelu*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo.
2. Arendt, Hannah, 2010, *Život duha*, Službeni glasnik, Beograd.
3. Armstrong, Hamilton Fish 1926, *The New Balkans*, Harper Brothers Publishers, New York and London.
4. Barry, Brian, 2006, *Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
5. Barry, Norman 2012, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službeni glasnik, Beograd.
6. Bašić, Goran 20018, *Multikulturalizam i etnicitet*, Institut za društvena istraživanja, Beograd.
7. Beck, Ulrich 2001, *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd.
8. Gorčić, Jovan 2013, *Fiskalni federalizam, lokalna samouprava i budžetske politike*, Evropski centar za mir i razvoj, Univerzitet za mir Ujedinjenih Nacija, Beograd.
9. Hardt, Michael i Negri, Antonio 2003, *Imperij*, Multimedijalni institut Arkzin, Zagreb.
10. Held, David 1990, *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb.
11. Kafka, Franz 2018, *Proces*, Laguna, Beograd.
12. Kojève, Alexandre 1990, *Kako čitati Hegela*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo.
13. Koprić, Ivan 2018, *Europeizacija hrvatske lokalne samouprave: Dva desetljeća primjene standarda Europske povelje o lokalnoj samoupravi*, Institut za javnu upravu, Zagreb.
14. Kostas, Duzinas 2009, *Ljudska prava i imperija: politička filozofija kosmopolitizma*, Službeni glasnik, Beograd.
15. Kymlicka, Will 2002, *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
16. Kymlicka, Will 2003, *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
17. Kymlicka, Will 2004, *Liberalizam, zajednica i kultura*, Delkont, Zagreb.
18. Kymlicka, Will i Opalski, Magda 2002, *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
19. Lavić, Senadin 2020, *Diskurs o bosanstvu*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
20. Lukacs, Georg 1959, *Mladi Hegel: O odnosima dijalektike i ekonomije*, Kultura, Beograd.
21. Machiavelli, Niccolò 2015, *Vladalac*, IP Knjiga Neven, Beograd.
22. Maluf, Amin 2003, *Ubilački identiteti*, Paideia, Beograd.
23. McChesney, Robert Waterman 2008, *Bogati mediji, siromašna demokratija*, Šahinpašić, Sarajevo.
24. Mesić, Milan 2006, *Multikulturalizam*, Školska knjiga, Zagreb.
25. Milanja, Cvjetko 2012, *Konstrukcije kulture: Modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Institut društvenih znanosti Ivo pilar, Zagreb.

26. Mill, John Stuart 1988, *Izabrani politički spisi: Prvi svezak: O slobodi*, Informator, Fakultet političkih nauka, Zagreb.
27. More, Thomas 2020, *Utopija*, Plato, Beograd.
28. Nietzsche, Friedrich 1999, *Antihrist*, Izvori, Zagreb.
29. Orwell, George 1977, 1984, Kentaur, Beograd.
30. Orwell, George 2021, *Životinjska farma*, Laguna, Beograd.
31. Parekh, Bhikhu 2008, *Nova politika identiteta: politička načela za međuovisni svijet*, Politička kultura, Zagreb.
32. Petz, Boris 2005, *Psihologiski rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
33. Pinker, Steven 2019, *Prosvećeni svet*, Laguna, Beograd.
34. Rancière, Jacques 2008, *Mržnja demokracije*, Naklada Ljevak, Zagreb.
35. Repovac Nikšić, Valida 2019, *Teorijske rasprave o kozmopolitizmu*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
36. Schwarz, Hans-Peter 2011, *The Meaning of Adenauer*, Verlag Herder GmbH, Freiburg im Breisgau.
37. Semprini, Andrea, 1999, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd.
38. Swift, Adam 2008, *Politička filozofija*, Clio, Beograd.
39. Šarčević, Abdulah 2003, *Politička filozofija i multikulturalni svijet / Istina o istini - Svijet moderne i postmoderne / U sjeni nihilizma*, Svjetlost, Sarajevo.
40. Tzu, Sun 2014, *Umijeće ratovanja*, Babun, Beograd.
41. Voltaire, François Marie Arouet 2021, *Kandid, Zadig, Mikromegas*, Plato, Beograd.
42. Zgodić, Esad 2012, *Teritorijalni nacionalizam: ideologija, zlotvorstvo i alternative*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

B. ZBORNIK RADOVA

1. Baccarini, Elvio 2010, "Nacionalne manjine, multikulturalizam i jednakost", u *Zbornik radova: Desničini susreti 2005.-2008*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, str. 214-226.
2. Beljinac, Nikola 2011, "Moralna i politička autonomija u teoriji liberalnog multikulturalizma", u *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 151-170.
3. Martani, Ervis, 2017, "Politike multikulturalizma i interkulturalizma u zemljama Zapadnog Balkana kao instrument za borbu protiv zločina iz mržnje", u *Zbornik radova: Konferencija Krivična djela počinjena iz mržnje u Jugoistočnoj Evropi*, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str. 251-283.
4. Mesić, Milan 2007, "Prijepori oko kolektivnih (kulturnih) prava", u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 527-545.
5. Nadaždin Defterdarević, Mirjana 2011, "Individualna i kolektivna ljudska prava – kontroverze jedne podjele", u *Zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu*, Istočno Sarajevo, str. 48–59.

C. ČASOPIS

1. Altaras Penda, Ivor 2005, *Identitet kao osobno pitanje*, Revija za sociologiju, Vol. 36 No. 1-2, str. 55-62.
2. Brčić Kuljiš, Marita 2021, *Smrt multikulturalizma i život Mediterana*, Filozofska istraživanja , Vol. 41, No. 2, str. 389-402.
3. Brčić, Marita 2008, *Kulturni pluralizam i pravednost u recepciji Willa Kymlicke*, Filozofska istraživanja, Vol. 28, No. 1, str. 49-61.
4. Brock, Gillian 2005, *Can Kymlicka Help Us Mediate Cultural Claims?*, International Journal on Minority and Group Rights Vol. 12, No. 2/3, str. 269-296.
5. Brubaker, Rogers i Cooper, Frederick 2003, *S onu stranu "identiteta"*, Reč, 69.15, str. 405-452.
6. Dulabić, Vedran 2006, *Regionalizam i regionalna samouprava - komparativni prikaz temeljnih dokumenata*, Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave, Vol. 6, No. 1, str. 155-190.
7. Filandra, Šaćir 2014, *Bosna i Hercegovina: neostvarena utopija*, Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku, Vol. 5, No. 19, str. 20-23.
8. Hayek, Friedrich August 2001, *Individualizam: istiniti i lažni*, Politička misao, Vol. 36, No. 1, str. 42–63.
9. Hodžić, Dželaludin 2013, *Liberalizam vs. multikulturalizam - uvid u temeljne pojmove i odnose*, Društveni ogledi, Vol. 1, No.1, str. 81-103.
10. Kalanj, Rade 2005, *Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta*, Socijalna ekologija, Vol. 14, No. 1-2, str. 55-74.
11. Klajner, Milena 2011, *Utjecaj Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina na razvoj ostvarivanja prava nacionalnih manjina: trinaest godina nakon stupanja na snagu*, Migracijske i etničke teme, Vol. 27, No. 3, str. 441-446.
12. Laclau, Ernesto 2003, *Univerzalizam, partikularizam i pitanje identiteta*, Reč, 71.17, str. 157-168.
13. Levrau, François 2019, *Expanding the Multicultural Recognition Scope? A Critical Analysis of Will Kymlicka's Polyethnic Rights*, The Pluralist, University of Illinois Press Vol. 14, No. 3, str. 78-107.
14. Lohmann, Georg 1999, *Kolektivna" ljudska prava radi zaštite manjina?*, Politička misao: časopis za politologiju, Vol. 36, No. 4, str. 38-48.
15. Margalit, Avishai i Halbertal, Moshe 1994, *Liberalism and the Right to Culture*, Social Research, Vol. 61, No. 3, str. 491-510.
16. Pobrić, Nurko 2007, *Liberalizam i multikulturalizam*, Pregled, Vol. XLVIII, No. 3-4, str. 89-111.
17. Pužić, Saša 2004, *Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije*, Politička misao: časopis za politologiju, Vol. 41, No. 4, str. 59-71.
18. Repovac Pašić, Valida 2008, *Liberalna teorija manjinskih prava u filozofiji Willa Kymlicke*, Pregled, Vol. XLXI, No. 2, str. 91-104.
19. Stanković Pejnović, Vesna 2010, *Individualna i grupna prava liberalnog multikulturalizma*, Migracijske i etničke teme, Vol. 26, No. 2, str. 169-189.
20. Tolnauer, Aleksandar 2004, *Političko predstavljanje važno je za ostvarivanje prava nacionalnih manjina*, Međunarodne studije, Vol. IV, No. 3-4, str. 37-42.

21. Vasić, Radmila 2012, *Kolektivna prava nacionalnih manjina i liberalno načelo*, Politička misao : časopis za politologiju, Vol. 49, No. 2, str. 131-149.

D. INTERNET STRANICA

1. Ambrosio, Thomas 2023, *Irredentism*, pristupljeno: 05/01/23, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/irredentism>
2. IDEA (Institute for democracy and electoral assistance) 2022, *Compulsory voting*, pristupljeno: 15/12/2022, dostupno na: <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout/compulsory-voting>
3. J. Braund, Michael 2014, *Will Kymlicka*, pristupljeno: 28/11/2022, dostupno na: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/will-kymlicka>
4. Konyali, Ali 2023, *Special Issue based on Will Kymlicka's „Solidarity in Diverse Societies”*, pristupljeno: 26/04/2023, dostupno na: <https://www.imiscoe.org/news/network-news/592-special-issue-based-on-will-kymlicka-s-solidarity-in-diverse-societies>
5. Marić, Leo 2019, *Prekoračenje granica: multikulturalizam i identitet u 21. stoljeću*, pristupljeno: 30/11/2022, dostupno na: <https://www.obnova.com.hr/radovi/autori/76-prekoracanje-granica-multikulturalizam-i-identitet-u-21-stoljevcu>
6. Marshall, Richard, 2023, *Multiculturalism, animal rights and inclusive citizenship*, pristupljeno: 26/04/2023, dostupno na: <https://www.3-16am.co.uk/articles/multiculturalism-animal-rights-and-inclusive-citizenship?c=end-times-series>
7. Oxford Reference 2022, *Poly-ethnic rights*, pristupljeno: 30/11/2022, dostupno na: <https://shorturl.at/bqGVW>
8. Stanford Encyclopedia of Philosophy 2020, *Multiculturalism*, pristupljeno: 02/12/2022, dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/multiculturalism/>
9. Stevens, Rob 2014, *Institute of Philosophy confers honorary doctorate on Canadian philosopher Will Kymlicka*, pristupljeno 28/01/2022, dostupno na: <https://nieuws.kuleuven.be/en/content/2014/will-kymlicka>
10. Trudeaufoundation 2023, *Will Kymlicka*, pristupljeno: 26/04/2023, dostupno na: <https://www.trudeaufoundation.ca/member/will-kymlicka>
11. Willkymlicka 2023, *Biography*, pristupljeno: 28/01/2022, dostupno na: <https://www.willkymlicka.ca/biography>